C. TACITUS

AGRICOLA'NIN HAYATI
veya
BRİTANYA TARİHİ

Çeviren
Hamit DERELİ

(İkinci basılış)

Millî Eğitim Bakanlığı Yayım Müdürlüğünün 14/VII/1962 tarih ve 11505 sayılı emriyle Lâtin klâsikleri serisinde ikinci defa olarak 5000 sayı basılmıştır.

AGRICOLA'NIN HAYATI

veya

BRİTANYA TARİHİ

(De Vita Iulii Agricolae)

Bu eser Hâmit DERELİ tarafından dilimize çevrilmiştir.

İKİNCİ BASILIŞ

İSTANBUL 1965 — MİLLİ EĞİTİM BASIMEVİ

BRITANNIA

Caledonia
Hibernia
Hispania
Britannia
Germania
Gallia
Tacitus'a göre Britannia ve komşu memleketler
CALEDONIA
Boresti
Bodotria
Luguvalliun
BRIGANTES
HIBERNIA
Manapia
Eburacum
Mona
Deva
Lindum
ORDOVICES
Viroconium
ICENI
Severn
Glevum
SILURES
Camulodunum
Verulamium
TRINOVANTES
Isca
Calleva
Thames
Londinium
Aqua Sulis
Duro vernum
Rutupiae
Venta
CANTII
Dubrae
Clausenturne
Portuslemanae
Gallia Denizi
0
100
İngiliz mili

TACİTUS'UN HAYAT ve ESERLERİ

Dünyanın en büyük tarih yazarlarından biri olan Cornelius Tacitus Roma İmparatorları Nerva, Galba Otho, Vitelius Vespasianus, Titus, Domitianus, Nerva ve Trajanus'un saltanatları zamanında yaşadı. Hayatına dair bilinen şeylerin hemen hepsi kendi eserlerinden ve samimi arkadaşı Plinius'un ona yazdığı onbir mektuptan toplanmıştır. Doğduğu yıl belli değildir. Ancak İsa dan 55 yıl sonra doğduğu kabul olunuyor. Ailesi ve doğduğu yer hakkında da tam bir bilgi yoktur. Çok yaygın bir ad olan Cornelius'tan da bir netice çıkarılmaz, ancak devletin yüksek mevkilerine erkenden erişmesi sosyal durumu iyi bir ailenin çocuğu olduğunu gösteriyor. Belki babası Gallia'nın bir bölgesinde procurator olan Cornelius Tacitus'tu. Plinius'un Naturalis Historia adlı eserinde buna dair bir ima vardır (VII. 76). Fakat bütün bunlar ancak tahminlerden ibarettir. İlk isminin Publius veya Gaius olduğuna dair de uzun münakasalar olmuştur. Hakkında bilinen mühim şeyler şunlardır: Tacitus Roma'nın meşhur hukukçularından biri de Domitianus'un son üç yılı zarfında hüküm süren tethiş devrini gözleri ile gördü. Iulius Agricola'nın damadı idi. Bu son olay onun yüksek karakterli bir adam olduğunu gösterdiği gibi çabuk terfi etmesini de kolaylaştırmış olabilir. Tacitus 89-93 yılları arasında Roma'da değildi. İhtimal bu dört yıl zarfında vilâyetlerde dolaşmış ve Germania hakkında yazdığı esere materyal toplamıştır. Roma'ya döndüğü yıl kaynatası Agricola öldü. Hayatının son senelerine dair pek az malûmat vardır. 97 de arkadaşı Plinius ile birlikte konsul oldu. 99 da onunla birlikte Afrika'da büyük suçlar

işlemiş olan Marius Priscus aleybine kanun. takibat yapmaya memur edildi Bunda o kadar büyük bir başarı gösterdiler ki Senato, gerek Tacitus, gerek Plinius'a, dâvayı iyi idare ettikleri için resmen teşekkür etti. Tacitus'un Imparator Traianus'un on yıllarına kadar yaşadığı sanılıyor. Üçüncü asırda yaşıyan İmparator Tacitus müverrihin nesinden olduğunu iddia eder her yıl eserlerinin on nüshasını yazdırıp umumî kütüphanelere koydururdu. Hâtırasına bir de mezar yaptırmıştı. Fakat bu mezar on altıncı asırda Papa Pius'un emriyle yıkılmıştır. Çünkü Tacitus hıristiyanlığa karşı büyük bir saygısızlık ve düşmanlık göstermiştir.

Mektuplarından anlaşılıyordu ki Plinius arkadaşının pek yüksek bir değer ve iktidar sahibi bir adam olduğuna inanmıştı. Bir mektubunda ona kendi doğduğu yer olan (Como) Comun da kuracağı bir mektep hakkında ne düşündüğünü soruyor, ondan uygun öğretmen ve profesör araması rica ediyordu. Yine bir mektubunda (Epp. VII. 33) eseri hakkında şu mütelâada bulunuyor: «Biliyorum ki sizin tarihleriniz ölmiyecektir. Bundan dolayı adımın onların içinde geçmesini daha çok istiyorum.»

Kronolojik sıra ile Tacitus'un eserleri şunlardır: (1) **Dialogus de Oratoribus** takriben 77-76 da neşredilmiştir. (2) **Agricola'nın Hayatı** 98 yahu 97 de neşredilmiştir. (3) **Germania**, 99 ihtima 98 da neşredilmiştir. (4) **Historiae** ihtima 116 veya 115 da bitirmiştir. (5) **Annales**, en son eseridir.

Dialogus de Oratoribus : Tacitus bu eserinde imparatorların idaresi altında güzel söz söyleme sanatının niçin gerilediğini araştırır. Kitap Roma'nın ünlü hukukçuları arasında geçen bir konuşma şeklinde yazılmıştır. Eserde Romalı gençlerin terbiyesinde son zamanlarda hâsıl olan değişmelere dair enteresan mütalâalar vardır. Tacitus, Dialogus'ta üslûp bakımından Cicero'yu hatırlatır. Bunun için bazı münekkidler eserin Quintilianus tarafından

yazı dığını iddia etmişlerse de bugün onun Tacitus'un olduğuna kimsenin şüphesi kalmamıştır.

Agrıcolanın Hayatı . Kısa olmakla beraber daima güzel bir biyografi örneği sayılmıştır. Vakarlı ve heybetli büyük adam gözümüzün önünde eski Roma heykellerinin bütün canlılık ve hakikate uygunluğiyle belirmektedir. Roma idaresi altında Britanya nın tarihi hakkında ihtiva ettiği bilgi de bu küçük kitaba hususi bir alâka vermektedir

Germania: Bu eserin tam adı «Germania'nın Coğrafyası, Ahlâk Âdet ve Kabîlcleri» dir. Tarihçi Roma İmparatorluğuna daima bir ehdit teşki eden Germen ırkının umumi karakteri, bilhassa hiçbir bağ tanımıyan ruhu üzerinde durmaktadır. Tacitus'un coğrafya bilgisi noksandır İhtimal bu konu üzerinde verdiği malûmatın çoğunu tacirlerin ve seyyahların anlattıkları mübalâğalı hikâyelerden edinmiştir. Bu eserinde o barbarların hür ve sade yaşayışiyle Roma'lılardaki kölelik ruhunu, halkın tereddisini karşılaştırmakta. böylece devrini tenkid etmektedir.

Historiae : Esas itibariyle 12 kitaptan ibaret olan bu eser İmparator Galba'nın saltanatından (69) Domitianus'un ölümüne kadar (97) olan hâdiseleri anlatmaktadır. İlk dört kitapla, beşinci kitabın bir parçasından başka bir şey kalmamıştır. İlk dört kitapta 69 ihtilâlinin gayet tafsilâtlı uzun hikâyesi, Galba, Otho ile Vitellius'un saltanat zamanları anlatılmıştır. Beşinci kitapta Yahudilerin karakteri, âdet ve dinleri hakkında pek doğru olmıyan malûmat mevcuttur

Annales: Tiberius'tan Nero'ya kadar olan Roma İmparatorlarının zamanlarını anlatan tarih kitabıdır. Bu eserin ancak dokuz kitabı tam olarak bize intikal etmiştir. V, XI, XVI ncı kitaplardan ancak bazı parçalar mevcuttur. Caligula'nın zamanına Claudius'un ilk altı yılına ve Nero'nun son üç yılına ait vakaları anlatan kısımlar

kaybolmuştur Bu suretle 54 yıllık bir devirden ancak 40 yılın tarihi var demektir.

Tacitus tarih yazmayı bir sanat haline getirmiştir. O bize İsa'nın ölümünü takibeden yüzyılın canlı ve esas itibariyle doğru bir resmini çizmiştir Lâtin edebiyatının «Gümüş Devri» nin karakteristik bir vası olan hitabete temayülü, imparatorların şahsi fenalıkları hakkında mübalâğalı fikirler ileri sürmesine sebebolmuşsa da onun tarihi yüksek bir gaye ile yazdığına şüphe yoktur. Bir eserinde (Ann. III, 65): «Bana göre tarihin en yüksek vazifesi meziyetl. nsan arı unutulmaktan kurtarmak, bizden sonra geleceklerin 'ânetlerini bayağı söz ve hareketlere karşı bir dehşet kaynağ olarak göstermektir.» diyor. Tacitus devrinin bozuk, kötü olduğuna, bunun da doğrudan doğruya imparatorluk rejimiyle münasebeti olduğuna inanmıştır Fakat siyasi fikirleri hakkında kesin bir şey söylenemez. Çünkü müverrih politikadan ziyade ahlâkla alâkalıdır. Her siyasi hareketi anlattığı her hâdiseyi ahlâki cepheden görür .Bundan dolayı Tacitus'u anlamak için onu politikacıdan ziyade bir ahlâkçı saymak lâzımdır.

Tac tus un hemen bütün yaz ar nda derin b r trajedia havas vardır Dom.tianus un .enato üyelerini asıp kesmes yüzünden artan kötümserliği yaz. arında devrinin y tara arını ha k n ref.h ve aadet'n. hıç nazara almıyarak mparatorun fenalıklar ve Roma n.n ahlâkça bozukluğu üzerinde durma na ebebo muş ur Agricoa'nın proloğu devrine karşı en ac tenkid ve şikâyetlerle doludur. Tacitu 'un ü ûbunda zamanına kadar eşi görülmem s b r k vraklık ve çeş t.i ik vardır. Cüm.e'er kısa, düşünceler b rer ep gram ha nde eks ı edilm şlerdir, aka kolay anlaşılmaz a Bundan do av Tac.tus başka dillere çevri mesi en güç yazarlardan bir.dir.

AGRICOLA'NIN HAYATI

veya

BRİTANYA TARİHİ

AGRICOLA'NIN HAYATI

1. Meşhur adamların karakter ve başarılarını gelecek nesiller için muhafaza etmek eski devirlerde âdetti. Zamanımız evlâtlarına karşı daha kayıtsız davranmakla beraber bu âdet henüz kaybolmadı. Çünkü vakit vakit yüksek seciyeli bir adam büyük, küçük bütün insan topluluklarının karakteristik iki kusuru olan cahillik ve kıskançlığın üstüne yükselmiştir. Ama dedelerimizin gününde anlatılmaya değer işler yapmak kolaydı. - Çünkü insanları şöhrete götüren yol daha az sarp ve daha doğru idi. - Ün almış kimseleri de faziletli bir adamın hâtırasını ebedileştirmeye her hangi bir dostluk veya şahsi menfaat kaygusu değil, fakat sırf bir vicdan mükâfatı teşvik ediyordu. Hattâ çokları hayatlarını anlatmayı bir nahvet eseri değil, nefislerine bir güven saydılar. Meselâ Rutilius ile Scaurus bundan dolayı halkın itimadını kazandılar, tenkidden kurtudular. Dâhilerin en kolay yetiştikleri devirlerde en fazla takdir gördükleri doğrudur. Fakat devir değişti. Bugün hikâyemin kahramanı ölmüş olmakla beraber benim için özür dilemek zarureti vardır. Onu yerecek olsaydım böyle bir şeye lüzum kalmazdı.

İçinde yaşadığımız devir faziletin bu kadar amansız düşmanıdır.

2. Tarihte okuyoruz ki, Rusticus'un Paetus Thrasea'yı, ve Senecio'nun Helvidius Priscus'u övmesi ölümle cezalanması gereken bir suç sayılmış, yalnız yazanlar değil, kitapları da şiddetli cezadan kurtulmamıştı. Aedilis'ler üç kişilik heyete bu ünlü dâhilerin eserlerini Forumda açıkça yakmak için emir verdiler. Onlar bu alevler içinde Roma milletinin sesini, Senatonun hürriyetini, beşerin vicdanını yok edebileceklerini sanıyorlardı. Daha da ileri giderek sanki hiçbir yerde bir kültür izi bırakmamak istiyorlarmış gibi bütün filozofları kovdular, her türlü marifet erbabını sürgüne yolladılar.

Gerçekten dünyaya büyük bir sabır örneği olduk. Eski devirler nasıl hürriyetin son haddini görmüşse, biz de köleliğin en aşağı derecesine şahit olduk. Hafiyeler konuşmak ve duymak hakkını bile bizden aldılar. Susmak kadar unutmak da elimizde olsaydı sesimizle birlikte hâfızamızı da kaybedecektik.

3. Artık nihayet yeniden canlanmaya başlıyoruz. Gerçi bu mutlu zamanların daha başlangıcında Nerva vaktiyle birbirlerine zıt gibi görünen imparatorlukla hürriyeti uzlaştırmıştır. Gerçi İmparator Traianus da her gün saadetimizi biraz daha artırıyor, gerçi tam bir millî emniyet yalnız bir ümit ve dilek olmaktan çık-

mış, bügün canlı bir gerçek olmuştur. Ama beşerin tabiî za'fı dolayısiyle iyileşme hastalıktan daha yavaş. Nasıl vücudumuz büyümek için yıllar istiyor, bir an içinde yok oluveriyorsa, aynı suretle dâhileri ve onların eserlerini yok etmek var etmekten daha kolay oluyor. Bizzat tembelliğin öyle bir cazibesi var ki yavaş yavaş kendimizi ona kaptırıyoruz, ilkin pek sıkıcı gelen hareketsizlik sonunda sevilmeye başlıyor. Bu son on beş yıl zarfında-ki bu ölümlü ömrün büyük bir kısmıdır - birçokları tesadüfi talihsizliklere, en çalışkan kimseler bir İmparatorun zulmüne kurban gittiler. Bir kaç kişiden ibaret olan sağ kalanlarımız da ölüp ölüp yine dirildik. Ömrümüzün ortasından bunca yıllar kaybettik. Arada gençleı yaşlandı, yaşlılar hiç ses çıkarmadan nerde ise hayatlarının sonuna erdiler. Bununla beraber kaba ve işlenmemiş bir üslûpla da olsa önceki köleliğimizle bugünkü saadetimizin hâtırasını kaleme almak benim için zevkli bir iş olacak. Kitabımı kaynatam Agricola'ya ithaf ediyorum. Umarım ki bir evlâdın babasına karşı duyduğu sevginin ifadesi olarak o ya beğenilecek, yahut hiç olmazsa hoş görürlük ile karşılanacaktır.

4. GNAEUS IULIUS AGRICOLA eski ve meşhur bir koloni olan Forum İulii (Fréjus) de doğdu. Her iki büyük babası da İmparatorun procurator'ları idiler. Bu mevki onlara bir nevi şövalyelik asilliği veriyordu. Babası İulius

Graecinus senatörlük mertebesine kadar yükselmiş, hitabet ve felsefeye karşı düşkünlüğü ile tanınmıştı. İşte onun bu meziyeti Gaius Caesar (Caligula) ile arasını açtı. Çünkü kendisine Marcus Silanus hakkında kanunı takibat yapması için emir verilmişti. Bunu kabul etmeyince öldürüldü. Annesi emsalsiz derecede iffetli bir kadın olan Iulia Procilla idi. Onun dizinin dibinde büyüdü, onun sevgi ve ihtimamı ile çocukluk ve ilk gençlik çağlarını liberal bir terbiye alarak geçirdi. Fıtrı iyilik ve dürüstlüğü kendini fena arkadaşların tesirinden kurtardı. Bundan başka daha ilk gençliğinden itibaren Marsilyada yaşıyor, tahsilini orada yapıyordu. Bu kasabada Grek kültürü ile taşra tutumluluğu inanılmıyacak kadar iyi karışmış ve kaynaşmıştır. Kendisi çok kere bize anlatırdı. Annesi akıllılık edip felsefeye karşı duyduğu yakıcı, kavurucu ihtirasa gem vurmasaymış, o ilk gençlik çağlarında felsefe pınarından bir Romalı Senatöre yakışmıyacak kadar fazla içecekmiş. Gerçekten o büyük ve yüksek ünün güzel ülküsünü ihtiyattan ziyade ihtirasla kovalıyan yüksek insanlardan biri idi. Çok geçmeden akıl ile yaş kendini olgunlaştırdı. Felsefi tetkiklerinin sonucu olarak onda nâdir bir vasıf olan itidal kaldı.

5. Askerliğin ilk esaslarını Britannia'da öğrendi. Çalışkan, ihtiyatlı bir komutan olan Suetonius Paulinus kendini beğeniyordu. Değe-

rın mihenge vurmak için onu arkadaş olarak çadırına aldı. Agricola askerliği bir eğlenme vesilesi yapan birçok delikanlılar gibi hareket etmedi. İyi çalıştı, tecrübesini veya subaylık mevkiini izin alıp eğlenmek için bir bahane yapmadı. Gayesi eyaleti tanımak, orduda tanınmak, eski askerlerin tecrübelerinden faydalanmak, en iyi kimselerin izinden gitmek, sırf gösteriş için herhangi bir işe atılmamak, korku yüzünden hiçbir işten çekinmemek, hareketlerinde her zaman enerji ile uyanıklığı mezcetmekti. Britannia hiçbir devirde bu kadar karışık ve tehlikeli bir duruma düşmemişti. Usta askerler boğazlanmış, koloniler yakılmış, ordular sarılmıştı. Birlikler canlarını kurtarmak için döğüşüyorlardı. Fakat çok geçmeden zafer için döğüşmeye başladılar. Bütün bu harekât Suetonius'un plân ve idaresine göre yapılıyordu. Baş komutan o idi, tabiatiyle eyaleti yeniden ele geçirmenin şerefi de ona ait oldu. Buna rağmen, genç Agricola tecrübe ve maharet kazandı. Ruhu askerlikte şan almak hırsı ve ateşiyle yanmaya başladı. O devirlerde böyle bir ihtiras hoş görülmüyor, herhangi bir alanda yükselenlere kötü gözle bakılıyordu. Büyük bir şöhret kazanmak fena bir şöhret kazanmak kadar tehlikeli idi.

6. Britannia'da bir memuriyet almak üzere Romaya dönünce asîl bir ailenin kızı olan Domitia Decidiana ile evlendi. Bu evlenme

yükselmesinde kendine bir şeref ve maddi yardım kaynağı oldu. Sevgilerinin karşılıklı olması, birbirlerini saymaları yüzünden her zaman inanılmıyacak kadar iyi geçindiler. Belki evlilik hayatında iyi bir kadın iyi bir kocadan daha fazla takdire lâyıktır. Ama herhalde geçimsiz bir kadını biz daha çok kabahatli sayarız. Quaestorluklar kur'a ile dağılınca payına Asya eyaleti düştü. Prokonsülü de Salvus titianus'du. Eyalet zengin ve namussuzlar için soyması kolay, aynı zamanda prokonsül de her türlü açgözlülüğü hoş görmeye meyilli, karşılıklı suç gizliyerek her şeye göz yummaya hazır olmakla beraber bunların hiçbiri onun ahlâkını bozamadı.

Asyada bir kızı doğdu. Bu evlâdının kendisine hem bir destek, hem de bir teselli kaynağı olması mukaddermiş. Çünkü biraz sonra ilk oğlunu kaybetti quaestor'luğu ile tribun'luğu arasında geçen zamanı ve tribun'luğu zarfındaki bir yılı da sessizce, hiçbir şey yapmadan geçirdi. Nero Devrinin mahiyetini biliyordu. Bu yıllarda en akıllı adam en az iş yapan adamdı. Aynı şekilde, praetor olarak da sessiz, sakin çalıştı. Çünkü adlî vazifelerine daha başlamamıştı. Sirkte verdiği oyunlarda ve memuriyetinin boş gösterişlerinde hesaplılıkla lüzumsuz cömertlik arasında orta bir yol tuttu. İsraftan çekinmekle beraber bayağılığa düşmedi. Bu sıralarda İmparator Galba kendine tapınaklarda-

ki armağanların bir listesini yapmak ve çalınan şeyleri yerlerine koymak vazifesini verdi. Bu vazifeyi büyük bir dikkat ve itina ile başardı. Devletin başına, Nero'nun kutsal şeylere karşı gösterdiği saygısızlıktan başka bir fenalık gelmesine meydan vermedi.

7. Ertesi yıl ailesi ve kendisi büyük bir felâkete uğradı. Otho'nun donanması Liguria'da İntimilium bölgesini sanki düşman arazisi imiş gibi yağma etmek üzere dolaşırken Agricola'nın annesi bizzat kendi çiftliğinde öldürüldü. Çiftliğin, emlâkin büyük bir kısmı yağma edildi: Zaten bu katil suçu da soygunculuk kastiyle işlenmişti. Bunun üzerine Agricola bir oğlun annesine karşı son vazifelerini yapmak için İntimilium'a hareket etti. Yolda Vespasianus'un İmparatorluk tacını ele geçirmek için giriştiği teşebbüsü haber aldı. Hemen onun tarafına geçti. Romada Mucianus vali bulunuyor, yeni imparatorun ilk günlerinde devleti idare ediyordu. Çünkü Domitianus daha pek gençti, babasının yüksek mevkiinden ancak çapkınlık etmek için faydalanabiliyordu. Mucianus Agricola'yı asker toplamak üzere eyaletlere yolladı. Onun dürüst ve enerjik bir adam olduğunu anlayınca kendine yirminci lejiyonun komutanlığını verdi. Askerler Vespasianus tarafına geçmekte ve and içmekte pek yavaş davranıyorlardı. Agricola'nın selefi olan kumandansa ihanetle itham olunuyordu. Gerçek-

ten lejiyon konsüllük etmiş genarellerin bile idare edemiyeceği kadar kudretli ve korkunçtu. Eski praetor'un onlar üzerinde hiçbir otoritesi yoktu. Bu belki kendisinin, belki de askerlerin kabahati olabilir. Hem halef olarak, hem de öç almak üzere seçilen Agricola pek nadir görülen bir itidalle askerler arasında disiplini kendisi yaratmış gibi görünmekten ise zaten disiplin varmış gibi hareket etmeyi maksadına daha uygun buldu.

8. O zaman Britannia'daki askerî birliklerin komutanı Vettius Bolanus'du. Bu zat böyle vahşi bir eyaleti idare edemiyecek kadar uslu bir adamdı. Agricola göze batmaktan korkarak kendi ihtirası ve enerjisine gem vurdu. İtaat etmesini öğrenmiş, fayda ile vazifeyi mezcetmekte maharet kazanmıştı. Kısa bir zaman sonra Britannia'ya vali olarak eski konsülü Petilius Cerialis gönderildi. Agricola şimdi meziyetlerini belli edebilecek bir alan bulmuştu. Ama, ilkin Cerialis onunla yalnız yorgunluk ve tehlikeleri paylaştı, şan ve şerefi sonra kazandılar. Çok kere Cerialis değerini denemek için ona ordunun küçük bir kısmını veriyor, bazı kereler de neticeye bakarak daha büyük birliklerin komutanlığına seçiyordu. Agricola hiçbir zaman itibarını artırmak için yaptıklariyle övünmüyor, bir asta yakışır şekilde başarısını hep generelinin stratejisine atfediyordu. İşte bu itaat ve tevazu meziyetleri sayesinde kıs-

kançlık uyandırmadı, aynı zamanda büyük bir ün kazandı.

9. Lejiyonunun komutanlığından dönünce Vespasianus onu asiller arasına aldı. Sonra Aquitania'ya vali yaptı. Bu memuriyet hem parlak bir idari vazife, hem de konsullüğe bir basamak olması yüzünden pek önemli sayılıyordu. Gerçekten İmparator onu konsul yapmaya daha o zamandan karar vermişti. Çok kimseler askerlerde incelikleri ayırdetme kabiliyeti olmadığına inanırlar. Çünkü, onlara göre askerî mahkemelerin kararları toptan ve umumidir, usulleri keyfîdir, hukuki inceliklere önem vermezler. Agricola, şimdi siviller arasında yaşıyor, fakat, fitri zekâsı sayesinde hem kendini sevdiriyor, hem de haklı harekete imkân buluyordu. Bundan başka çalışma saatleri ile dinlenme saatlerini tamamiyle ayırdı. Mahkeme işleri gerektirdiği zaman ağır başlı, dikkatli, sert, ama çok kere merhametli oluyor, vazifesini bitirdikten sonra artık resmilik maskesini çıkarıp atıyordu. Huysuzluk, kibir, hırstan kendini büsbütün kurtarmıştı. Onun başkalarında nadir görülen bir tarafı da şu idi: Yumuşak halleri nüfuzunu kırmıyor, sertliği şahsına karşı duyulan sevgiyi azaltmıyordu. Böyle bir insan hakkında namus ve itidalden bahsetmek karakterine karşı bir hakaret olur. Çok kere iyi insanların bile kendilerini kurtaramadığı şöhret merakına kapılmadı. Gösterişle, dalavere ile ün al-

mak hevesine düşmedi. Meslek arkadaşlarını kıskanmak, yahut İmparatorun mümessilleriyle kavga etmek aklından bile geçmiyordu. Çünkü onları alt etmekle bir şeref kazanamıyacağını, ama kendisi alt edilirse haysiyetinden fedakârlık etmek lâzım geleceğini biliyordu. Komutanlıkta üç yıldan az bir müddet alıkonduktan sonra geri çağırıldı. Konsül olacağı umuluyordu. Britannia valiliğinin kendine verileceğine dair bir şayia da dolaşıyordu. Bu kendinin sarfettiği rasgele herhangi bir sözden çıkmamıştı. Sebep halkın onu bu işe münasip görmesi idi. Şayia her zaman yanlış olmaz, bazan en uygun bir adamı iş başına geçirdiği de olur. Agricola konsul iken ben henüz delikanlılık çağında idim. Daha o zamandan yüksek karakterli bir kadın olacağı belli olan kızı ile nişanlandık. Konsullüğünden sonra evlendik. Bunun üzerinden çok geçmeden Britannia'ya vali oldu. Aynı zamanda Rahipler Cemiyetine de üye seçildi.

10. Britannia'nın coğrafya ve ırkları üzerinde pek çok kimseler yazı yazdılar. Ben bu konuya onların doğruluk ve iktidarlariyle kıyas edilmek için değil, sırf ada ilk defa ele geçtiği için temas edeceğim. Bizden önceki yazarlar henüz bilmedikleri şeyleri edebiyat yaparak gizlemeye uğraştılar, ben olayları olduğu gibi anlatmaya çalışacağım. Britannia, Romalılarca bilinen adaların en büyüğüdür. Kapladığı

alan ve coğrafi mevkii bakımından doğuda Germania'ya, batıda İspanyaya doğru uzanır. Güneyde ise Gallia'ya bakar. Karşısında hiç bir kara parçası bulunmıyan kuzey kıyılarını ise geniş ve açık bir deniz döver. Eski yazarlardan Livius, yenilerden Fabius Rusticus başta olmak üzere en büyük tarihçiler bütün adanın şeklini dört köşe uzunca bir tabağa, yahut bir savaş baltasına benzetirler. Gerçekten bu benzerlik, Caledonia dışarda kalmak şartiyle, yalnız Britannia için doğrudur. Bir kısmın şeklini anlatmak için çıkarılan bir rivayet bütün adaya teşmil edilmiştir. Ama Caledonia'ya geçecek olursanız sahillerin birbirine yaklaştığı noktadan itibaren dışarı doğru yayılan uçsuz bucaksız arazi parçasının bir kama şeklinde daraldığını görürsünüz. Bu uzak denizin sahilini Roma donanması o zaman ilk defa olarak dolaştı. Britannia'nın bir ada olduğunu tesbit etti. Aynı seyahatte o vakte kadar bilinmeyen Orkney adaları da keşfedilerek İmparatorluğa ilhak olundu. Romalılar Thyle'yi de gördülerse de karaya çıkamadılar. Çünkü kendilerine daha ileriye gitmek için emir verilmemişti, kış da yaklaşıyordu. Fakat söylediklerine göre deniz orada durgun, üzerinde kürek çekilemiyecek kadar suları ağırmış. Başka denizler gibi rüzgârlarla hiç dalganmazmış. Bu belki fırtınalara sebep olan arazi ve dağların orada az olmasından ileri geliyor, belki de ucsuz bucaksız derin

su kütleleri kolayca kımıldatılamıyor. Burada Okyanusun, med ve cezirlerin mahiyeti hakkında araştırmalar yapacak değiliz. Zaten bu konu üzerinde pek çok kimseler yazı yazmışlardır. Ancak ben bunlara birşey katabilirim: Hiçbir yerde deniz ülkesi bu kadar ucsuz bucaksız değildir; bütün yönlerde akan bir sürü akıntılar, med ve cezirler yalnız kıyıları yalayıp çekilmezler, deniz, şanki kendi ülkesinde imiş gibi, ta karaların içine, yaylalar, dağlar arasına kadar sokulur.

11. Britannia adasının asıl ahalisinin yerli mi, yoksa sonra gelmiş müstevliler mi olduğu hiçbir vakit kesin olarak, tesbit edilememiştir. Bu gibi bilgisizliklere barbarlar arasında her zaman raslanır. Beden vasıfları çok değişiktir. Bundan bir takım hükümler çıkarabiliriz. Caledonia'da oturanların saçları kırmızı, boy bosları iridir. Bu onların German soyundan olduklarını gösterir. Silur'ler ise esmer, çoğu kıvırcık saçlıdır. Bundan anlaşılır ki, ihtimal Iber'ler bir zaman karşı İspanya sahillerinden geçip bu bölgeyı işgal etmişlerdir. Gallere yakın oturanlar onlara benzerler. İhtimal bir soydan gelmenin tesiri hâlâ devam ediyor, belki de, iki memleketin yanyana aksı yönlerde uzadığı gözönünde tutulacak olursa, coğrafi mevkileri, fizik bünyelerini tayinde rol oynamıştır. Fakat, toplu bir halde bakacak olursak, Gallerin komşu adayı işgal ettiklerine inanmakta

bir mahzur yoktur. Onların âyin ve inanlarını Britannia'da da görebilirsiniz. Dilleri birbirinden pek farklı değildir: Tehlikeye atılmakta aynı cesareti, buhranlı zaman gelip çattığı zaman çekilmekte aynı korkaklığı gösterirler. Bununla beraber, Britonlar vahşidirler, uzun bir barış devresiyle henüz zayıf düşmemişlerdir. Rivayete göre Galler de vaktiyle büyük, savaşçı bir millet imişler. Barışla birlikte üzerlerine bir uyuşukluk gelmiş, içlerinde yiğitlik, hürriyet sevgisi kalmamış, Claudius'un istilâsı sırasında yenilen Britannialılar da aynı akibete uğramışlar; ötekiler bir zaman Galler nasılsa öyle kalmışlar.

12. Ordularının bel kemiği piyadeleridir. Bazı kabîleler savaş arabaları üzerinden döğüşürler. Asîl olanlar arabalara biner, bendeleri önlerinde savaşırlar. Eskiden Krallara itaat ediyorlarmış, şimdi reisleri yüzünden çeşitli partilere ayrılmışlardır. [Bizim için de kuvvetli kabîlelerin birlikte hareket etmemelerinden daha faydalı birşey olamaz.]

İki yahut üç devletin müşterek bir tehlikeye karşı koymak için birleştiği pek görülmez. Bundan dolayı teker teker döğüşür, hep birlikte yenilirler. İklim fenadır, yağmur, sis hiç eksik olmaz, ama şiddetli soğuklar nadirdir. Günler bizim Akdeniz bölgesinde olduğundan daha uzun sürer. Britannia'nın en kuzey ucunda geceler aydınlık ve kısadır. Gün ışığının sonu ile

başı ancak pek küçük bir farkla ayırt edilebilir. Bulutlar kapamazsa güneşin parıltısı geceleyin de görülür Söylendiğine göre güneş ne batar, ne de doğarmış, sadece ufuktan geçermiş. Hakikat şudur ki, dünyanın bu ucunda arazi düz olduğundan gölgesi alçak düşer: Bu yüzden karanlık pek yükseğe erişmez. Gece gök ve yıldızların seviyesinden çok aşağı düşer.

Zeytin ağacı, asma ve başka sıcak memleketlere mahsus bitkiler orada yetişmemekle beraber toprak mümbit ve ekine elverişlidir. Ekinler çabuk sürer, ama yavaş ererler. Her ikisinin de sebebi aynıdır. - Yerde, gökte rutubetin fazlalığı. Ingilterede altın, gümüş ve daha başka madenler verdır. Bunlar bizim zaferimizin mükâfatıdır. Denizden inci çıkarılırsa da bunlar donuk, kurşun rengindedir. Bazı kimseler bunu dalgıçların acemiliğine veriyorlar. Çünkü Kızıl Denizde istridyeler kayalardan canlı ve nefes almakta iken yolunurlar. Halbuki Britannia'da denizden atıldıktan sonra toplanırlar. Ben incilerin kalitece aşağı olduğuna, biz Romalılarda böyle şeylere karşı hırs olmadığını söyleyenlerden daha kolay inanırım.

13. Britannia'lılar, gururlarına dokunulmazsa, asker, vergi, devletin istediği her şeyi seve seve verirler, ama hakarete hiç tahammülleri yoktur. İtaate alıştırılmışlarsa da köleliğe daha alışmamışlardır.

Britannia'ya ordusiyle ilk giren Roma Generali İulius Caesar'di. Bazı başarılar kazanıp halkın gözünü korkutmuş, sahili ele geçirmiş ise de adayı bir mülk olarak kendinden sonra gelenlere miras bıraktığı söylenemez, ancak keşfettiği söylenebilir. Çok geçmeden iç savaşlar başladı. Büyüklerimiz silâhlarını kendi yurtlarına karşı çevirdiler. Britannia uzun zaman, barış yıllarında bile, unutuldu. Augustus buna politika diyordu, Tiberius emsal saydı, halefinin izinden yürüdü. Caligula'nın Britannia'yı istilâ etmeyi tasarladığı iyice biliniyor, ama kararsız kafası fikrinden çabuk vaz geçti. Zaten Germania'ya karşı giriştiği büyük teşebbüsler de suya düşmüştü. İmparator Claudius ikinci bir istilâ hareketine girişti. Adaya muntazam ve yardımcı birlikler geçirdi, Vespasianus'u da kumandan heyeti içine aldı. Bu Vespasianus'un sonraki başarısına bir başlangıçtı. Kabîleler boyun eğdi, kırallar esir alındı, böylece kader Vespasianus'a gülümsedi.

14. Konsullük ettikten sonra Britannia'ya vali olarak gönderilenlerin ilki Aulus Plautius'du. Ondan sonra Ostorius Scapula geldi: Her ikisi de seçkin askerlerdi. Yavaş yavaş Britannia'nın güney bölgeleri bir vilâyet haline getirildi. Bundan başka bir kasaba kurularak içine eski askerler yerleştirildi. Bazı siteler kıral Cogidumnus'a hediye edildi. (Bu adam bize son zamanlara kadar sadık kalmıştır.) Gerçekten

kralların kendilerini esaret aletleri olarak kullanmak Roma milletinin eski bir geleneğidir. Bundan sonraki vali Didius Gallus eski valilerin kazandığını elinde tuttu. Yalnız birkaç hudut karakolunu ileriye sürdü. Bu suretle kendisi hakkında «vazife sahasını genişletmiştir» dedirtmek istiyordu. Yerine gelen Didius Veranius bir yıl içinde öldü. Bundan sonra Suetonius Paulus iki yıllık idaresi esnasında mühim başarılar elde etti. Kabîlelere boyun eğdirip aralarına kuvvetli garnizonlar yerleştirdi. Bunlara güvenerek Mona (Man) adasına taarruza başladı, çünkü asilere buradan yardım geldiğini sanıyordu. Bunun neticesi olarak düşman arkadan hücum için fırsat buldu.

15. Valinin uzakta bulunması dolayısiyle korku kalmayınca Briton'lar aralarında esirliğin kötülükleri hakkında konuşmaya, uğradıkları haksızlıkları birbirininki ile mukayese etmeğe, bunları en fena şekillerde tefsir ederek öfke ve kinlerini körüklemeye başladılar. «Sabrın faydası yok» diyorlardı, «Biz dişimizi sıktıkça onlar üzerimize daha ağır yükler yüklüyorlar. Vaktiyle kabîlelerin birer kıralı vardı, şimdi ikişer kıralı var. Vali kanımızı emiyor, procurator neyimiz var neyimiz yoksa elimizden alıyor. Bizim için efendilerimizin anlaşmazlıkları, anlaşmaları kadar tehlikeli. Valinin adamları, procurator'un uşakları dayağı, hakareti başımızdan eksik etmiyorlar. Hırs ve

şehvetlerinden hiçbir şey kurtulmuyor. Savaşta ganimeti yiğit olan kazanır. Bu Romalıların çoğu korkak, âciz mahlûklar oldukları halde evlerimizi soyuyorlar, çocuklarımızı kaçırıyorlar, bizi zorla askere alıyorlar. Anlaşılan biz yurdumuzdan başka herhangi bir dâva uğruna ölebiliriz. Briton'lar kaç kişi olduklarını bir saysalar, ne kadar az Romalının yurdumuza geldiğini anlarlar. German eyaletleri boyunduruktan böyle kurtuldular: Onları bir deniz değil, bir nehir koruyordu. Biz yurdumuz için, analarımız, atalarımız için, karılarımız için döğüşeceğiz. Onların gayesi ise lüks ve hırstır. Yalnız atalarımızın gösterdiği yiğitliği gösterebilsek Iulius Caesar nasıl çekilip gitmişse onlar da çekilip gideceklerdir. Bir iki savaşın neticesine bakarak korkmamalıyız. Ümitsizlik bize daha büyük bir cesaret, daha büyük bir azim vermelidir. Bakınız, tanrılar şimdiden Britannia'ya acıyorlar. Romalıların komutanı burada değil. Ordusu başka bir adaya geçmiş. Biz de en zor adımı atmış, yani toplanmış konuşuyoruz. Sonra bu gibi işlerde ihtiyat atılganlıktan daha tehlikelidir.»

16. Bu fikirlerle galeyana gelen bütün ada halkı kıral hanedanından Boudicca adında bir kadının kumandası altında silâha sarıldılar. Çünkü onlar askerî komutanlıklarda cinsiyet farkı gözetmezler. Dağınık hudut karakollarından askerleri kovdular, kışlaları zaptettiler. Esir-

liklerinin merkezi saydıkları eski Roma askerlerinin yerleştiği kasabayı ele geçirdiler. Zaferlerinin verdiği çılgınlıkla yapmadık barbarlık, vahşet bırakmadılar. Pauliuns eyaletin isyanını işitip imdada gelmeseydi, Britannia kaybedilecekti, amma başarı ile neticelenen tek bir çarpışma adada asayişi yeniden kurdu. Buna rağmen çok kimseler silâhlarını bırakmadılar. Çünkü devlete karşı geldiklerini biliyorlar, valinin kendisinden de korkuyorlardı. Vali birçok bakımlardan seçkin bir adamdı, fakat teslim olanlara karşı daha az şiddet gösterse, işlenilen her suçu şahsına bir hakarat sayıp ona göre öç almasa herhalde daha iyi ederdi. En sonunda hükümet daha merhametli bir adam olduğu söylenen Petronius Turpilianus'u gönderdi. Bu zat düşmanın işlediği cinayetleri bilmiyordu, bu yüzden yaptıklarından pişman olanlara karşı daha müşfik davrandı. Asayişi yeniden kurup daha başka maceralara atılmadan vilâyeti Trebelliu Maximus'a devretti. Trebellius sakin bir adamdı, askerlikte de hiç tecrübesi yoktu. Eyaleti nezaketiyle idare etti denebilir. Zaten şimdi barbarlar da bizim cazip iptilâlarımızı hoş görmeye başlamışlardı. İtalya'da iç savaşın araya girmesi hareketsizlik için haklı bir bahane oldu. Fakat orduda bir isyan gailesi çıktı, seferlere alışık olan askerlerin bu uzun barış devresi esnasında ahlâkları bozulmuştu. Trebellius ancak kaçıp saklanmak sure-

tiyle kendini askerlerin öfkesinden kurtardı. Zelil ve hakir bir halde orduya döndüğü zaman komutanlığını ancak güçlükle muhafaza edebildi. Komutanla askerler bir anlaşmaya vardılar: Buna göre generalin hayatı bağışlanacak, askerler de istedikleri gibi harekette serbest olacaklardı. Bu suretle isyan kan dökülmeden bastırıldı. Yerine Vettius Bolanus geldiği zaman iç savaş hâlâ devam ediyordu. Bu zat da disiplin kaygusiyle Britannia'yı rahatsız etmedi. Düşmana karşı aynı uyuşukluk, orduda aynı inzibatsızlık hüküm sürüyordu. Yalnız şu farkla ki, Bolanus hiç olmazsa temiz bir adamdı, herhangi bir suçla askerlerinin nefretini kazanmadı. Onları nüfuzuyle değil, kendini sevdirerek idare ediyordu.

17. Fakat en sonunda Vespasianus dünyanın başka bölgeleriyle birlikte Britannia'yı da yeniden İmparatorluk içine kattı. O zaman büyük komutanlar ünlü ordular gördük. Düşmanın ümitleri suya düştü. Petillius Cerialis bütün eyaletin en büyük kabîlesi olduğu söylenen Brigant'lara hücum ederek ansızın aralarında bir panik çıkardı. Sayısız çarpışmalar oldu, epeyce kan döküldü. Carialis'in yaptığı başarılı harekât Brigant bölgesinin büyük bir kısmını kaplıyordu. Onun yerini tutacak birini bulmak kolay değildi. Zaferleri başka herhangi bir generalin enerji ve şöhretini gölgede bırakabilirdi. Lâkin İulius Frontinus yükü kolayca taşıdı.

Devrine göre büyük bir adam olan komutan kudretli ve cenkçi bir kabîle olan Silur'lara silâh kuvvetiyle boyun eğdirdi. Düşmanın kahramanlığına, arazinin güçlüklerine rağmen zaferi kazandı.

18. İşte Britannia ve savaşın değişik safhaları bu durumda iken Agricola yaz ortasında Manş Denizini geçti. Seferin bittiğini sanan askerler rahatlarını, düşman ise bir fırsat arıyodu. Gelişinden biraz önce Ordovices kabîlesi kendi bölgelerinde ordugâh kurmuş olan bir süvari bölüğünü baskına uğratmış, hemen tamamiyle yok etmişti. Bu yüzden bütün eyalet ayaklanmıştı. Harb istiyenler bu örneği alkışlıyorlar, fakat hakiki bir isyana başlamadan önce yeni valinin ne huyda bir adam olduğunu anlamak için bekliyorlardı. Bu sırada Agricola geldi. Yaz mevsimi hemen hemen geçmiş, birlikler vilâyet içine dağılmışlardı. Ordu da o yıl için artık çarpışmanın sona erdiği sanılıyordu. Bunlar bir sefere başlamak için ciddî engellerdi. Çok kimseler Agricola'ya sadece şüphelenilen bölgeleri gözetlemenin kâfi olacağını söylüyordu. Fakat tehlikeye atılmayı daha uygun buldu. Ordu birliklerini topladı Yerlilerden küçük bir ihtiyat kuvveti hazırladı. Ordovic'lerin düzlüğe inmeye cesaret edemediklerini görünce askerlerinin başında dağın zirvesine doğru ilerledi. Bu suretle tehlikeyi ve kendi cesaretini onlarla paylaşmak istiyordu.

Hemen hemen bütün kabîle yok edildi. Agricola başarılarını devam ettirmek lâzım olduğunu, memleketin öteki bölgelerindeki halkın ilk harekâtın neticesi nispetinde korkacağını biliyordu. Bunun için bütün Britannia'nın ayaklanması üzerine Paulinus'un alamadan geri döndüğünü yukarda anlattığım Mona adasını ele geçirmeye karar verdi. Fakat böyle âni teşebbüslerde sık sık görüldüğü üzere gemi yoktu. Ancak komutanın tedbir ve azmiyle her güçlük yenilerek taşıt işi başarıldı. İhtiyatlar arasından seçilen bir kuvvet bütün ağırlıklarını bırakarak suya girdi. Bu adamlar sığ yerleri biliyorlardı, kendi millî yüzme usulleri sayesinde hem şahıslarını, hem de silâh ve atlarını gayet iyi koruyabildiler. Bu hareket o kadar çabuk oldu ki düşmanlar şaşırdı. Onlar bir filo, denizden bir hücum bekliyorlardı. Savaşa böyle gelen askerlerin yenemiyeceği hiçbir güçlük olamıyacağını anladılar. Bunun üzerine aman diliyerek adayı teslim ettiler.

Agricola şimdi ünlü, büyük bir adam sayılıyordu. Başka valiler vilâyetlerine ilk girişlerinde vakitlerini birtakım gösterişler ve törenlerde geçirirlerdi. Halbuki Agricola tehlike ile zahmetleri göze almıştı. Buna rağmen o başarısiyle öğünmedi: «Bu bir sefer veya zafer değil» diyordu, «Ben sadece mağlûp bir kabîleyi inzıbat altına aldım.» Başarılarını defne yapraklariyle sarılmış mektuplarla âleme yay-

madı. Aksine gızlemeye uğraşarak daha büyük bir ün kazandı. Herkes onun bu zaferlerden sonra sustuğunu görerek gelecek için ne büyük ümitler beslediğini tahmin edebiliyordu.

19. Agricola eyalet halkının zihinlerinden ne geçtiğini biliyordu. Aynı zamanda cebir hareketlerinin, ardından haksızlıklar ve zulüm takibederse pek az faydalı olduğunu da başkalarının tecrübelerinden öğrenmişti. Bunun için sebebolabilecek bütün şeylerin kökünü kazımaya karar verdi. Ailesi üzerine sıkı bir disiplin koyarak ıslâhata kendi evinden başladı. Bazı kimseler için bu iş bir vilâyeti idare etmek kadar güçtür. Köle veya azatlılara hiçbir resmî vazife gördürmüyor, askerî vazifelere tâyinleri yaparken ne kendi şahsi temayülüne, ne de başkalarının tavsiye ve ricasına kapılmıyor, en iyi kimseleri en fazla itimada değer sayıyordu. Olup bitenlerin hepsini biliyor, fakat her zaman bilgisine göre hareket etmiyordu. Küçük kabahatleri hoş görüyor, büyük suçları şiddetle cezalandırıyordu. Ama daima ceza vermiyor, çok kere pişmanlığı kâfi görüyordu. Namussuzları mahkûm etmek zorunda kalmaktansa idare vazifelerini namuslu insanlara vermeyi maksadına daha uygun buluyordu. Zahire vergisinin yükünü eşitleştirerek hafifletti. Verginin kendisinden daha ağır olan ve kâr temin etmek için icadolunan kurnazca tedbirleri kaldırdı. Çünkü köylüler kapalı ambarların kapıları ö-

nünde oturmaya, tesbit edilen bir fiyatla kendi buğdaylarını kendileri satın almak gibi gülünç bir harekete mecbur tutuluyorlardı. Onlara uzak bölgeler, eğri büğrü yollar gösteriliyor, kışlaklara yakın yerlerde oturan kabîleler buğdayı ücra, yolsuz yerlere taşımak zorunda bırakılıyorlardı. Bu suretle herkesin elde etmesi kolay olan bir şey birkaç kişiye kâr kaynağı oluyordu.

20. Daha valiliğinin ilk yılında bu gibi yolsuzlukları ortadan kaldırmakla Agricola barışın iyi bir şey olduğunu yerlilere anlattı. Halbuki kendinden önceki valilerin ihmal ve zulmü barışı da savaş kadar korkunç bir hale koymuştu. Yaz gelince orduyu seferber etti. Fasılasız yürüyüşler yapıyor, disiplinine riayet edenleri övüyor, dağılanları sıraya koyuyordu. Ordugâh yerlerini kendi seçiyor, nehir ağızlarını ve ormanları kendi geziyor, bu arada düşmana âni akınlarla soluk aldırmıyordu. İyice yıldıklarını görünce barışa bir teşvik olsun diye onlara merhamet gösterdi. Bu vasıtalarla o zamana kadar müstakil yaşamış olan birçok siteler rehineler vererek savaştan vaz geçtiler. Bunların her yanları muhafızlarla dolu kalelerle sarıldı, o kadar sistemli bir itina ile korundular ki Romalılar tarafına geçen Briton kabîlelerinden hiçbiri bunlar kadar tecavüzden masun kalmadı.

21. Ertesi kış faydalı plânlar hazırlamakla geçti. Dağınık bir halde yaşıyan medenileş-

memiş Briton'lar savaşa karşı tabiî bir meyil gösteriyorlardı. Agricola'nın maksadı lüks yaşamayı öğreterek onları barış ve sükûna alıştırmaktı. Hususi teşvikler ve resmî yardımlarla yerlilere tapınaklar, pazar yerleri, konaklar yaptırdı. Hevesliler övüyor, yavaş davrananları cezaya çarptırıyordu. Herkes valinin gözüne girmek istediği için rekabet, zorun yapacağı işi gördü. Sonra yerli reislerin oğullarına liberal bir terbiye verdirdi. Briton'ların fıtri kabiliyetlerini Gallerin büyük emek harcıyarak elde ettikleri meharetlerinden üstün bulduğunu söylüyordu. Neticede bir az önce Romalıların dilini kulllanmak istemiyen yerliler çok geçmeden hatip olmak sevdasına düştüler. Böylece bizim giyinme tarzımız bile moda oldu. Toga sık sık görünmeye başladı. Briton'lar yavaş yavaş fena itiyatlarımızın cazibesine kapıldılar. Revaklar, hamamlar, süslü ziyafet salonlarına alıştılar. Bu onların esaretini sağlamak için bir tedbirdi, cahiller ise ona «Medeniyet» adını veriyorlardı.

22. Seferin üçüncü yılında yeni bir bölge açıldı. Tanaus adı verilen bir nehrin ağzına kadar bütün kabîleler tenkil olundu. Bu düşmanın gözünü o kadar yıldırdı ki, orduya, şiddetli fırtınalarla hırpalanmış olmasına rağmen hücuma cesaret edemedi. Bu suretle birkaç kale inşasına daha zaman kazanıldı. Mütehassıslar başka hiç bir komutanın uygun mev-

kiler seçmek hususunda Agricola kadar meharet göstermediğini söylüyorlar. Onun yaptırdığı kalelerden hiçbiri ne düşman tarafından zorla alınmış, ne de bir anlaşma veya çekiliş neticesinde düşmana terk edilmiştir. Çünkü her birinde uzun bir muhasara ihtimaline karşı bir yıllık erzak depo edilmişti. Böylece kış korkusuz geçti. Sık sık kalelerden çıkılıp taarruzlar yapılıyordu; muhafızların yetecek kadar azıkları vardı, hiçbir yardım da istemiyorlardı. Düşmanlar şaşırıp ümitsizliğe düştüler. Yazın verdikleri kayıpları kışın kazandıkları başarılarla telâfi etmeye alışmışlardı. Şimdi hem yazın, hem kışın rahat yüzü görmüyorlardı. Agricola hiçbir zaman başkalarının yaptıklarından kendine bir şeref payı çıkarmak hırsına düşmedi. Binbaşıdan onbaşıya kadar herkes onu başarılarına tarafsız bir şahit buldu. Bazı kimseler onun azarlamalarında pek şiddetli davrandığını söylüyorlar; namuslu ınsanlara karşı ne kadar nazikse, ahlâksızlara karşı da o kadar haşindi, ama hiddetinden sonra kin tuttuğu hiç görülmemiştir. Susmasından korkmaya hiç lüzum yoktu, çünkü ona göre gücendirmek gizli kin beslemekten daha şerefli bir şeydi.

23. Dördüncü yazı istilâ ettiği toprakları sağlamca tutmak için gereken tedbirleri almakla geçirdi. Ordunun kahramanlığı, ve Romanın şerefi müsaade etseydi hudut Britannia-

nın içinde tesbit edilecekti. Çünkü doğu ve batıdaki denizlerin med ve cezriyle ta karanın içine sokulan Clota (Clyde) ve Bodotria (Forth) koyları bir yerinden dar bir berzahla ayrılmıştır. Bu berzah şimdi garnizonlardan meydana gelen bir hatla tutuluyordu. Bu suretle güneydeki bütün bölge sağlamca ele geçirilmiş, hududun öte tarafındaki düşmansa sanki başka bir adaya sürülmüş gibi oluyordu.

24. Seferin beşinci yılında Agricola, yolculuğunun ilk kısmını denizden yaparak Caledonia'ya geçti. Bir sürü başarılı savaşlardan sonra o zamana kadar bilinmiyen birçok kabîleler boyunduruk altına alındı. Hibernia (İrlanda) nın karşısına düşen sahil boyuna garnizonlar yerleştirdi. Bunu yapmasının sebebi korku değil, ümitti. Çünkü İrlanda'nın Britannia ile İspanya'nın tam ortasında bulunduğunu, Gallia denizinden kolayca ulaşabileceğini göz önünde tutan Agricola bu adanın, İmparatorun en iyi asker toplama bölgelerini en faydalı şekilde birbirine bağlamak için kullanılabileceğini anlamıştı. Britannia ile mukayese edilirse İrlanda küçüktür, fakat bizim denizlerdeki adalardan daha büyüktür. Toprak, iklim, ahalisinin karakter ve kültürü bakımlarından Britannia'dan pek farklı değildir. Sahil ve limanları ticarete açıktır. Bunun için tacirler buraları daha iyi tanırlar. Agricola aile kavgaları yüzünden tahtından kovulmuş yerli

prenslerden birini dostluk göstererek maiyetine almış, münasip bir fırsat için saklıyordu. Çok kere onun yerli kuvvetlerle takviye edilmiş tek bir lejiyonun İrlanda'yı tamamiyle işgal ve muhafaza edebileceğini söylediğini duydum. Ona göre böyle bir şey Britannia'ya karşı pek faydalı olurdu. O zaman Roma'nın silâhları ufka kadar uzanır, hürriyet örneği ortadan kalkardı.

25. Vazifesine başladıktan altı yıl sonra Agricola'nın giriştiği harekât Bodotria'nın öte tarafında yaşıyan kabîleleri de içine alıyordu. Bu kuzey kabîleleri arasında toplu bir isyan çıkacağından korkuluyor, orduyu yürüyüş halinde iken bir hücuma maruz bırakmak tehlikeli görünüyordu. Bunun için Agricola sahildeki limanları donanmasıyle birer birer yokladı. Şimdi kuvvetlerinin daimî bir kısmı olan bu donanma yürüyüşünü adım adım takibediyor, düşman üzerinde büyük bir tesir yaratıyordu. Savaşa hem karadan, hem denizden devam ediliyor, piyadelerin, süvarilerin ve deniz erlerinin bir ordugâhta toplu olarak birlikte yemek yedikleri, biribileriyle şakalaştıkları görülüyordu. Bunlardan her biri kendi başından geçenleri, düştüğü tehlikeleri mubalâğa ile anlatıyor, ormanların, dağların derin uçurumlarını fırtına ve medlerin tehlikeleriyle, yahut karadaki zaferleri, denizdeki başarılarla karşılaştırarak övünüyordu. Britonlarda, alınan

esirlerden öğrenildiği üzere, donanmayı görür görmez şaşırıp kalmışlardı: sanki denizlerin sırrı ifşa edilmiş, mağlupların sığınacağı son yer de kapatılmıştı. Caledonia kabîleri silâhla mukavemete geçtiler, bütün hazırlıklarını tamamlamışlardı, fakat çok kere bilinmiyen şeylerde olduğu gibi, bunlar hakkında pek mubalâğalı şayialar dolaşıyordu. Kalelerden birine bile hücum ettiler. Teşebbüsün onlar tarafından yapılması paniği artırdı, korkaklar ihtiyatlı tavır takınarak Agricola'ya Bodotria'dan beriye dönmesini ricate mecbur kalmadan çekilmesini tavsiye ediyorlardı. Tam bu esnada Agricola düşmanın birçok kollardan taarruz edeceğini öğrendi. Sayıca üstün olmaları ve araziyi daha iyi tanımaları yüzünden çevrilmek korkusiyle kuvvetlerini üçe böldü: bunların başına bizzat kendisi geçerek ilerledi.

26. Düşman meseleyi öğrenir öğrenmez ansızın plânlarını değiştirdi. Geceleyin toplu bir halde çok zayıf bulunan dokuzuncu lejyona saldırdı. Uyku ve karışıklıktan faydalanarak nöbetçileri öldürüp içeri daldı. Çarpışma ordugâhın içinde devam ederken keşif kollarından düşmanın yürüyüşünü haber alıp izlerini takibeden Agricola piyade ve süvarilerinin en çevik kısmına döğüşenlere arkadan taarruz etmeleri için emir verdi: Sonra bütün ordu müthiş bir velvele koparararak bu taarruza iştirak edecekti. Tanyeri ağarırken yaklaşan lej-

yonların sancakları parlamaya başladı. Briton'lar iki hücum arasında kalarak paniğe uğradılar. Dokuzuncu lejyonun askerlerine yeni bir cesaret geldi: canlarından emin olunca şeref için döğüşmeye başladılar. Hattâ bir çıkış hareketi bile yapmaya kalkıştılar. Ordugâhın dar giriş yerinde korkunç bir çarpışma oldu. En sonunda düşman geriye atıldı. Her iki Roma ordusu âdeta birbiriyle yarışa çıkmıştı. Biri imdada geldiğini, öteki yardıma ihtiyacı olmadığını belirtmek istiyordu. Kaçanlar bataklıklara ve ormanlar içine gizlenmemiş olsalardı yalnız bu zafer harbe son vermeye kâfi gelecekti.

27. Kazandıkları şan ve başarı erlerimizin gururunu okşayor, onlarda yiğitlikleriyle aşamıyacakları hiçbir engel bulunmadığı fikrini uyandırıyordu. «Caledonia'ya girmeliyiz» diyorlardı, «savaşa savaşa Britannia'nın son sınırlarını bulmalıyız.» Biraz önce o kadar ihtiyatlı ve akıllı olanlar zaferden sonra birdenbire çoşmuşlar, atıp tutuyorlardı. Harbin çeşitli cilveleri arasında en şaşılacak olanı budur: Başarıyı herkes kendinden bildiği halde yenilmenin suçu yalnız komutanın omuzlarına yüketilir. Fakat Briton'lar askerlerimizin kahramanlığiyle değil bir tesadüf yüzünden ve Agricola'nın tâbiyedeki mahareti dolayısiyle yenildiklerini sanıyorlardı. Cesaretlerini hiç kaybetmediler, gençleri silâhlandırmaya, karılarını, çocuklarını emniyetli yerlere taşımaya

koyuldular. Toplantılar yaparak kurbanlar keserek kabîleler arasında bir birlik yaratmaya uğraştılar. Bu yüzden iki taraf karşılıklı düşmanlık duygusiyle biribirinden ayrıldılar.

28. Germania'dan toplanarak Britannia'ya getirilmiş olan Usip'lerden bir tabur bu yazın anılmaya değer büyük bir hâdise çıkardı. Yüzbaşılarını, kendilerine hem öğretmenlik etmek, hem de örnek olarak aralarında disiplini temin etmek maksadiyle bölüklerine verilmiş olan Romalı askerleri öldürdüler. Üç gemi ele geçirerek dümencilerini zorla yakaladıktan sonra onlara bindiler. Bu dümencilerden biri kürek çekmelerine nezaret ediyordu, ikisini bir şüphe üzerine öldürdüler. Olup bitenlerden hiç kimsenin haberı olmadığı için sahil boyundan geçtikleri zaman herkes sanki bir mucize görmüş gibi şaşırıp kaldı. Bir müddet sonra su ve erzak tedariki için karaya akınlar yapmaya, buldukları, her şeyi talan etmeye başladılar. Bu yüzden mal ve mülklerini korumaya uğraşan birçok Briton kabîleleriyle döğüşmek zorunda kaldılar. Epeyce zaferler kazandıktan sonra nihayet mağlup olup yiyecek bakımından o kadar fena bir durama düştüler ki ilkin aralarından en zayıflarını, sonra da kur'a ile seçtiklerini yemeğe başladılar. Bu şartlar altında Britannia'nın etrafını dolaştıktan sonra dümen kullanmayı bilmedikleri için gemilerini kaybettiler.. Korsan sa-

narak bir kısmını Sueb'ler, bir kısmını da Frisi'ler yakaladı. Bazıları köle olarak satıldı. Bunlar elden ele dolaşarak en sonunda Ren nehrinin Romalılar tarafındaki kıyılarına geldiler. Başlarından geçen korkunç maceraları anlatarak büyük şöhret kazandılar.

29. Bundan sonraki yazın başında Agricola feleğin ağır bir darbesine uğradı. Bir yıl önce doğan oğlunu kaybetti. O bu felâket karşısında birçok değerli kimseler gibi stoik filozoflara has yapmacık bir kayıtsızlık göstermediği gibi bir kadın gibi de ağlayıp inlemedi. Gerçekten yarasının onulmasına harbin büyük yardımı dokundu. Önce ayrı ayrı yerlere akınlar yaparak her tarafta büyük ve müphem bir korku yaratmak maksadiyle donanmayı gönderdi. Sonra ağırlıkları bırakarak, sadakatleri uzun sulh yıllarında denenmiş olan Britanyalı birliklerin en iyilerini de ihtiva eden bir kuvvetin başında düşmanın yerleştiği Graupius dağına doğru ilerledi. Çünkü Briton'lar bundan evvelki savaşın neticesinden ders almamışlar, ya intikam, ya esirlik bekliyorlardı. Nihayet ortak tehlikenin ancak birlikle defolunabileceğini anlamışlar, elçiler göndererek, anlaşmalar yaparak bütün kabîlelerin kuvvetlerini harekete geçirmişlerdi. Daha şimdiden otuz binden fazla silâhlı insan görülüyordu. Bunlara her an delikanlılar, dinç kocamamış ihtiyarlar katılıyordu. Bu sonuncuların hepsi kazandıkları eski zafer-

lerin alâmetlerini üzerlerinde taşıyan ünlü savaşçılardı. Sayısı çok olan önderler arasında kahramanlık ve soyca en üstün olan Calgacus adında birinin «Savaş! Savaş!» diye bağrışan büyük kalabalığın önünde şu nutku söylediği rivayet olunuyor.

30. «Harbin sebepleri, durumumuzun ümitsizliği üzerinde düşünürken birleştiğiniz bugünün bütün Britannia'nın istiklâline bir başlangıç olacağına büyük güvenim var. Hiçbirimiz esirlik nedir bilmedik: Yurdumuzun ötesinde bir toprak da yok, Roma donanmasının hepimizi tehdidetmesi yüzünden denizler bile emniyette değil. Öyle ise yiğitler için en şerefli, korkaklar için en emin çare silâha sarılıp döğüşmektir. Eski savaşlarda Romalılara karşı galip veya mağlûp olarak döğüşenler daima bizde bir kurtuluş ümidi görürlerdi. Bizim bütün Britannia'nın en asîl insanları olduğumuza, en içerlerde oturan bizlerin esir Gallia'nın sahillerini bile görmediğimize, gözlerimizi zulüm ve tahakkümün sirayetinden masun bulundurduğumuza inanırlardı. Biz hürriyetin ve cihanın sınırları üzerinde yaşıyoruz: uzak, sapa bir yerde bulunmamız, tanınmamış olmamız bizi bugüne kadar kurtardı, çünkü bilinmiyen her şey insana hakikatte olduğundan çok daha korkunç görünüyor. Ama şimdi Britannia'nın sınırları tamamiyle meydana çıkmıştır. Bizden ötede hiçbir kabîle yok: Ancak dalgalarla ka-

yalar var - Daha amansız bir düşman olarak da - itaatle, boyun eğmekle tahakkümlerinden bir türlü kurtulamadığımız Romalılar var. Bu adamlar bütün dünyayı soyuyorlar: karada soyulacak bir şey kalmayınca şimdi denizleri araştırıyorlar: Bunlar düşman zengin ise kazanç için, züğürtse ün almak için döğüşürler. Ne doğu, ne batı onların gözlerini doyuramaz. Dünyanın varlığı ile yokluğuna aynı hırsla göz diken başka bir millet yoktur. Haydutluğa, kaatilliğe, soygunculuğa yalandan imparatorluk adını verirler, ıssız bir çöl meydana getirdikleri vakit de «barış ve sükûn getirdik» derler.

31. Tabiat, insanların evlâtlarını ve yakınlarını en ziyade sevmesini ister. Çocuklarımız asker diye alınarak uzak diyarlara köleliğe götürülüyor, karılarımız kızkardeşlerimiz düşmanın şehvetinden ırzlarını kurtarabilirlerse dostluk ve misafirseverlik bahanesiyle kirletiliyorlar. Malımızı, servetimizi vergi diye, tarlalarımızı, yıllık mahsulümüzü öşür diye elimizden alıyorlar. Bedenimiz, ellerimiz, ormanların, bataklıkların içinden yol açmak için hakaretlerle kırbaçlar altında yıpratılıyor. Köle olarak doğanlar bir kere satılırlar, efendileri onları besler. Britannia her gün efendilerine para, yiyecek veriyor. Nasıl bir aile içine sonradan gelen köleler kendilerinden önce gelmiş kölelerin eğlencesi olursa biz de öyleyiz. Bu eski cihan ailesi içine yeni gelen bizleri değersiz sayarak yok

etmek istiyorlar. Çünkü biz Caledonialıların tarlalarımız, maden ocaklarımız, limanlarımız yok ki onları işletmek için bizi korusunlar: sonra emperyalistler kendilerine tabi kimselerde yiğitlik ve kahramanlık görmekten hoşlanmazlar. Barındığımız yer ne kadar uzak ve emin olursa bizden o kadar fazla şüphelenirler. Bunun için bütün merhamet ümitlerinden vaz geçerek hepimiz, gerek şan ve şerefe, gerek hayata kıymet verenlerimiz, cesaretlenmeliyiz. Brigant'lar bir kadının kumandası altında bir kasabayı yaktılar, bir ordugâhı aldılar, zafer aralarında kayıtsızlık doğurmasaydı boyunduruktan kurtulabileceklerdi: biz hem kudretliyiz, hem hiç yenilmedik, istiklâlimizi fena şekilde kullanıp pişman olmıyacağız. Hemen bu ilk çarpışmada Caledonia'nın ne çeşit yiğitler yetiştirdiğini gösterelim.

32. Romalıların barış yıllarında yaptıkları kahpelik kadar cenk meydanında yiğitlik gösterebileceğine inanıyor musunuz? Onlar ancak bizim aramızdaki kavgalar ve nifak yüzünden ün kazandılar, düşmanlarının kusurlarından kendi ordularına şeref payı çıkarıyorlar; fakat dünyanın dört bucağından toplanmış olan bu orduyu başarı toplu tutuyor, bir bozgun darmadağanık edecektir. Meğer ki siz Galler, Germanlar - söylemesine utanıyorum - ve Britonlar arasında Romaya karşı bir sadakat ve sevgi bağı bulunduğuna inanasınız. Gerçi bu Bri-

tonlar şimdi yabancı bir tahakküm uğruna kanlarını akıtmakta olabilirler, ama onlar bu yabancı tahakkümün esiri oldukları müddetten daha uzun müddet düşmanı oldular. Korku, tethiş, çürük sevgi bağlarıdır. Bunları ortadan kaldırınız, korku bitince nefret başlar, zafere teşvik eden bütün âmiller bizim tarafımızdadır. Romalıların ne teşci edecek karıları, ne de kaçarken azarlıyacak anaları, ataları vardır. Çoğu vatansızdır. Azdırlar, korkmuşlardır, memleketi tanımıyorlar, ürkek ürkek etraflarına, göllere, denizlere, ormanlara bakıyorlar: bunların hepsi onlara garip geliyor. Tanrı onlar tuzağa düşmüş, elleri ayakları bağlı bir halde bize teslim etmiştir. Onları görünce hemen korkmayınız. Silâhları üzerindeki altın gümüş parıltısı ne onları koruyabilir, ne de bizi yaralıyabilir. Düşman safları içinde bizden olanları bulacağız. Briton'lar kendi dâvalarını tanıyacaklar, Galler eski istiklâllerini hatırlıyacaklardır. Öteki Germanlarsa geçen yıl Usip'lerin yaptığı gibi bırakıp gideceklerdir. Bu ordunun ötesinde de korkulacak bir şey yoktur: kaleleri boş, kasabaları bunaklarla doludur, inzibatsızlıkla zulüm yüzünden siteleri zaaf ve nifak içindedir. İki şık var: Bu yanda bir komutanla bir ordu, öte yanda vergiler, maden ocakları, esaretin diğer bütün belâları bulunuyor. Ya bunlara kıyamete kadar tahammül edeceksiniz, yahut bir defada hepsinin intikamını alacaksınız. Bu meydan «şimdi

bunu kararlaştıracak, öyle ise cenge giderken dedelerinizi, torunlarınızın torunlarını aklınızdan çıkarmayınız.»

33. Briton'lar bu nutku şiddetle alkışladılar, coşkunluklarını, barbarların âdeti üzere, bağrışmalar, şarkılar, yaygara ile gösterdiler. Artık yürüyüş kollarının harekete geçtiği, en yiğitleri saflarından dışarı uğradıkça silâh parıltıları görülüyordu. Harb safımız teşkil edilmek üzere idi ki Agricola askerlerinin neşeli ve siperler içinde zor alıkonabildiklerini görmekle beraber onları büsbütün coşturmak için birkaç sözün lüzumlu olduğunu düşünerek şu nutku söyledi:

«Arkadaşlar! askerler! altı yıldan beri Britannia'yı zapta uğraşıyorsunuz. Roma İmparatorluğunun mânevi himayesi, kendi kahramanlığınız, benim sadakatle çalışmam sayesinde bu işi başardınız. Bunca seferler, bunca çarpışmalarda, gerek düşmana karşı göğüs göğüse çarpışırken cesarete lüzum olduğu, gerek tabiat kuvvetlerine karşı sabırlı didinmeye ihtiyaç hissolunduğu anlarda beni sizden, sizi de benden soğutacak bir hâdise olmadı. Bunun için sizinle ben eski komutanlarca ve önceki ordularca bilinen sınırları aştık. Britannia'nın en son sınırı hakkında tahminlerde bulunmuyoruz, konuşmuyoruz, biz onu silâh zoruyla elimizde tutuyoruz. Britannia'yı bulduk, boyun eğdirdik, çok defa yürüyüş esnasında bataklıklar, dağlar, ırmaklar sizi yorduğu zaman aranızdaki en bit-

kinlerden şu sözleri işitiyordum: «Düşmanı ne zaman göreceğiz? Ne vakit muharebe olacak?». İşte inlerinden çıkmış geliyorlar: önünüz açık. Cesaretinizle dileklerinizi yerine getirebilirsiniz. Yenerseniz her şey kolaylaşır, ama yenilirsek aynı şeyler kendi aleyhimize döner. Böyle bir yürüyüşü başarmak, ormanları aşmak, nehir ağızlarını geçmek ileriye baktığımız müddetçe bize ün ve şan verir, ama kaçarsak bugünkü zaferimiz bizim için en büyük bir felâket halini alacaktır. Çünkü biz düşman kadar araziyi tanımıyoruz, onun kadar bol yiyecek ve malzememiz yok; bizim yalnız ellerimizle kılıcımız var, her şey bunlara bağlı. Sonra şerefli bir ölüm, şerefsiz bir ömürden daha iyidir. Selâmetle şan atbaşı beraber giderler. Hem yerin ve tabiatın serhatlerinde can vermek şerefsiz bir şey de olmıyacaktır.

34. Yeni kabîleler yahut bilinmiyen bir ordu ile karşılaşsaydınız başka orduları örnek göstererek size cesaret vermeye uğraşırdım. Ama şimdi kendi kazandığınız şerefleri hatırlayınız, kendi gözlerinize inanınız. Bunlar geçen yıl gecenin karanlığından faydalanarak gizlice bir alayımıza saldıran, fakat sadece bir bağrışma ile bozguna uğrattığınız adamlardır. Bunlar Britannia'nın en kaçak adamlarıdır. Onun için bu kadar uzun zaman sağ kalabildiler. Biliyorsunuz ki ormanlara, çalılıklara girdiğiniz zaman en cesur hayvanlar üzerinize saldırır, kor-

kak, miskin olanlar ise sadece ayak sesinizden kaçarlar. Briton'ların en yiğit olanları çoktan can verdi. Kalanlar bir avuç miskin ve korkaktan ibarettir. Onları nihayet buldunuz, ama sanmayın ki karşı duracaklar, hayır bizim tuzağımıza düştüler. Ümitsizlik, aşırı korku ile onlar büyük ve şanlı bir zafer kazanabileceğiniz bu yere saplanıp kalmışlardır. Artık seferlerin sonunu alınız, elli yıla bir büyük günle taç giydiriniz. Çarpışmada gecikmenin, isyan sebeplerinin orduya isnat olunamıyacağını ispat ediniz.»

35. Agricola daha konuşurken askerlerin coşkunluk ve heyecanı gizlenemiyordu. Nutkun sonunda bir alkış tufanı her yanı inletti. Hemen silâh başı ettiler. Onlar böyle kükremiş, hücuma hazırken Agricola muharebe tertibi aldı. Sayısı sekiz bine varan yerli piyade ile kuvvetli bir merkez vücuda getirerek üç bin süvariyi kanadlara yaydı. Romalı lejyonlar siperlerin önünde yer aldılar, çünkü zafer Romalı kanı dökülmeden kazanılırsa çok daha şanlı olacak, ama bir bozguna uğranılırsa bunlar ihtiyatı teşkil edeceklerdi. Britonlar gösteriş yapmak ve düşmanlarının gözünü yıldırmak maksadiyle daha yüksek bir arazide cephe tutmuşlardı. İlk hat bir ovanın kenarına konmuştu, öteki hatlar ise kat kat bir tepenin yamacı üzerinde yükseliyordu. Savaş arabaları ovanın ortasında şuraya buraya koşuyor, takırdılariyle ovayı dolduru-

yorlardı. Agricola sayıca üstün düşmanın aynı zamanda hem önden, hem yandan taarruz etmesinden korkarak birlikleri açtı. Bu açış hattı fazla uzatıyor, bunun için birçokları Agricola'ya lejyonları ileriye almasını tavsiye ediyordu, fakat o ümidini kesmiyerek tehlike karşısında metin davrandı. Atını arkaya gönderdikten sonra yaya olarak yerli kuvvetlerin önünde yer aldı.

36. İlkin uzaktan uzağa döğüşülüyordu. Briton'lar kocaman kılıcları, kısa kalkanlariyle oklarımızdan sakınabiliyorlar, kendileri de üzerimize yağmur gibi ok yağdırıyorlardı. En sonunda Agricola dört Batav ve iki Tungr taburuna muharebeyi göğüs göğüse kılıçlarla çarpışma haline getirmek emrini verdi. Bunlar uzun hizmetle bu çeşit döğüşe alışmışlardı. Düşmanın küçük kalkanları, hantal kılıçları ise yakından döğüşmeye elverişli değildi: çünkü Britonların kılıçlarının ucları yoktur. Bunun üzerine Batav'lar vuruşarak kalkanlarının demirleriyle düşmanlarını devirerek, yüzlerini kamalıyarak ilerlediler. Düzlükte duranları kılıçtan geçirdikten sonra yamaca tırmanmaya başlayınca öteki taburlar onlarla yarış edercesine şiddetli bir taarruza geçti. Karşılaştıkları ilk birlikleri imha ettiler. Zafer telâşiyle pek çok düşman eri yarı ölü veya yaralanmış olarak arkada bırakılıyordu. Bu esnada savaş arabaları kaçmaya koyulunca süvari bölükleri pi-

yadelere karışıverdiler. Bunlar yeni bir panik daha çıkarmakla beraber arazinin düzlüğü, kesif düşman kalabalığı yüzünden oldukları yere saplanıp kaldılar. Gerçekten çarpışma bir süvari savaşına pek az benziyordu. Çünkü erler bayır üzerinde güçlükle tutunabiliyorlar, atların baskısiyle aşağı atılıyorlardı. Ara sıra kıtasını kaybetmiş birkaç savaş arabası atları ürkmüş, korkudan başka sürücüleri olmadığı halde önden veya yandan saldırarak geliyordu.

37. O zamana kadar muharebeye girmemiş, fakat tepelerin üzerinde boş oturarak azlığımızdan dolayı bizi hakir gören Britonların artcı birlikleri şimdi yavaş yavaş aşağı inmeye, muzaffer orduyu arkadan sarmaya başladılar. Fakat Agricola bu tehlikeyi önceden sezerek harbin her türlü beklenmedik halleri için ihtiyatta bulundurduğu dört süvari bölüğünü gelenlere karşı gönderdi. Briton'lar n kadar şiddetli saldırmışsa Agricola da o kadar müthiş bir atılışla onları darmadağınık ederek kaçırdı. Yerliler kendi tâbiyelerinin aleyhlerine döndüğünü gördüler. Generalin emriyle önden ayrılan bir süvari bölüğü şimdi Britonlara arkadan hücuma geçti. O zaman açık ovada korkunç ve muhteşem bir manzara belirdi. Kovalıyanlar, yaralıyanlar, esir olanlar yeni düşman birlikleri görülünce esirleri boğazlıyanlar görülüyordu. Britonlar arasında her adam kendi karakterine göre harekete başladı; bir sürü silâhlı asker bir

kaç kişinin önünde kaçıyor, hiç silâhsız tek bir adam saflarımıza saldırarak ölüme atılıyordu. Her yanda kılıçlar, cesetler, parçalanmış kol ve bacaklar, kana bulanmış toprak göze çarpıyordu. Bir münasebetle yenilenler öfke ve yiğitliklerini gösterdiler: ormanlara eriştikten sonra yeniden toplanıp en ileride kovalıyanları baskına uğrattılar, araziyi tanıdıkları için etraflarını sarmaya başladılar, fakat Agricola her tarafa erişip yetişiyordu. Kuvvetli, hafif silâhlı birliklere bir kordon teşkil etmeleri için emir verdi: Ormanın sık olan yerlerinde süvariler atlarından iniyorlar, açık alanları at sırtında dolaşıyorlardı. Bu suretle aşırı derecede güvenden doğan büyük felâket önlendi: Briton'lar kovalıyanların yine muntazam bir halde ilerlediğini görünce kaçtılar. Evvelki gibi yürüyüş kolunda ve biribirini bekliyerek değil, darma dağınık, biribirinden çekinerek uzak, ıssız yerlere sindiler. Düşmandan on bin kişi öldürüldü; bizim kayıplarımız ise üç yüz altmış kişiden ibaretti. Bunların arasında Albay Aulus Atticus da bulunuyordu. Ateşli cesareti, atının azgınlığı onu düşman safları içine sürüklemişti.

38. Kazanılan ganimet ve zaferin verdiği sevinçle askerlerimiz çok eğlenceli bir gece geçirdiler. Briton'lar kırlarda dolaşıyorlar. Kadın erkek ağlayıp inliyorlardı. Yaralıları sürüklüyorlar, sağlam kalanlara sesleniyorlar, evlerini boşaltıyorlar, hattâ bazan öfkelerinden yakı-

yorlardı. Gizlenerek bir yer seçiyorlar, sonra hemen bırakıyorlar, bir plân yapmak için toplanıyorlar, sonra yine dağılıyorlardı. Bazı kere evlâtlarına bakarak yürekleri kanıyor, meyus oluyorlar, ama çok kere de büsbütün kuduruyorlardı. Bir kısımının acıyarak karılarına ve çocuklarına bile kıydığı iyice biliniyor. Ertesi gün ortalık aydınlanınca zaferin manzarası daha açık göründü: Her tarafta derin bir sessizlik hüküm sürüyordu. Tepeler ıssız kalmış, uzakta evler tütüyordu. Her istikamete gönderilen keşif kollarımız bir kişiye bile raslamadılar. Düşmanın izi belli olmadığı, hiçbir yerde toplanmadığı da kesin olarak öğrenildiği için yazın da çok ilerlediğini, harekâtın daha fazla genişletilmiyeceğini göz önünde tutarak Agricola ordusunu Borest'lerin arazisine götürdü. Orada rehineler alarak donanmanın komutanına Britannia'nın etrafını dolaşmasını emretti Bu maksatla kuvvetler verdi, zaten panik, işi kolaylaştırmıştı. Kendisi yeni kabîleleri daha fazla ürkütüp korkutmak için arazileri içinden yavaş yavaş ilerliyerek piyade ile süvariyi kışlaklarına götürdü. Trucculensis limanında yatan donanma bu esnada rüzgârın ve kazandığı ünün yardımiyle oradan hareket ederek Britannia'nın bütün yakın sahillerini dolaştıktan sonra yine aynı limana döndü.

39. Agricola mektuplarında yaptıklarını mübalâğa ile anlatmamakla beraber İmpara-

tor Domitianus bunları haber alınca, âdeti olduğu üzere, dışından sevinmiş gibi göründü ise de içinden derin bir endişe duydu. Çünkü son zamanlarda para ile köle satın alıp harb esirleri gibi giydirerek saçlarını uzattırdıktan sonra Germania'ya karşı kazandığı uydurma zaferin herkese bir alay mevzuu olduğunu biliyordu. Halbuki şimdi gerçek ve büyük bir zafer ve şan kazanılmış, binlerce düşman öldürülmüştü. En korktuğu bir şey alelâde bir adamın İmparatordan daha büyük bir ün kazanmasiydi. Başka biri askerî şerefi elinden alacak olursa hatipleri, politika hayatının faal unsurlarını susturmak için harcadığı emekler boşa gitmiş olacaktı. Her ne olursa olsun başka istidatları kolayca hoş görebilirdi, ama iyi komutanlığın İmparatorlara has bir vasıf olduğuna inanıyordu. Bu gibi üzüntülerle kıvranarak gizli maksadının alâmeti olan sükût içinde derin infialini gizledi. Şöhretinin ilk parlaklığı, ordunun sevgisi azalmaya yüz tutunçaya kadar bir müddet için kinini uyutmayı münasip gördü. Çünkü Agricola hâlâ Britannia'da vali bulunuyordu.

40. Bundan dolayı zafer alâmetleri, umumi bir meydana heykelinin dikilmesi şerefi, zafer alayı yerine şimdi verilen imtiyazların hepsi İmparatorun emirleriyle Agricolaya verildi. Onuruna senatodan bir karar alınarak Suriye valiliğinin kendine verileceğini ima eden bir

kayıt da kondu. Bu vilâyet o zaman eski konsüllerden Atilius Rufus'un ölümiyle boş kalmıştı ve daima büyük şahsiyetlere verilmesi âdetti. Çok kimseler İmparatorun en mahrem uşaklarından azat edilmiş bir kölenin Agricola'ya, Suriyenin ona verildiği bildiren mektuplarla gönderildiğine inanıyorlar. Rivayete göre bu azatlı Agricola'ya Manş denizinde rasgelmiş, fakat hiçbir şey demeden Domitianus'a dönmüş! Bu doğru veya İmparatorun bilinen karakterine göre uydurulmuş bir masal olabilir.

Bu arada Agricola Britannia'yı sükûn ve emniyet içinde yerine gönderilen valiye bıraktı. Romaya gelişinin kendini karşılamaya gelen kalabalık halk kütleleri yüzünden dikkati çekmesi doğru olmazdı. Bunun için dostlarına hiç haber vermeden, aldığı talimata göre, geceleyin şehre geldi, yine geceleyin saraya gitti. İmparator kendisini şöyle acele bir öptükten sonra hiç bir şey söylemedi. Agricola da sarayı dolduran kalabalık arasında kayboldu. Fakat askerî şöhreti vakitlerini boş geçiren bu siviller arasında hoş görülemiyeceğini bildiği için onu başka vasıflariyle tâdil etmenin çaresini aradı. Mutlak bir inzivaya çekildi: yaşama tarzı sade, konuşması nazikti. Hiçbir zaman umumi yerlerde bir veya iki dostundan fazla kişinin kendine refakat etmesine izin vermiyordu. Bir adamın büyüklüğünü gösterişiyle ölçenlerin çoğu Agricola'yı gördükleri vakit onun neden meşhur olduğuna şaşıyorlardı; ama birkaç kişi anlıyordu.

41. Bugünlerde Donitianus'un huzurunda, sık sık giyaben itham ediliyor, yine gıyabında beraetine karar veriliyordu. Başında dolaşan tehlikenin sebebi işlediği her hangi bir suç, birine yaptığı bir haksızlıktan dolayı her hangi bir şikâyet değildi. Sadece İmparatorun fazilete karşı düşmanlığı, Agricola'nın şöhreti, düşmanların en kötüsü olan dalkavuklardı. Gerçekten bundan sonraki buhranlı devirler Agricola'nın unutulmasına müsaade etmedi. Moesia'da, Dacia'da, Germania'da, Panonia'da biribiri ardı sıra komutanlarının düşüncesizliği veya korkaklığı yüzünden ordular kaybedildi. Nice subaylar kıtalariyle birlikte teslim olup esir düştüler. Artık İmparatorluğun hudutları, yahut Tuna boyları için değil, askerlerimizin kışlakları, bütün eyaletlerimiz için endişe duyuyorduk. Bunun için felâket üzerine felâket geldiği, bütün yıl kayıplar bozgunlar biribirin takip ettiği zaman halk bağırmaya, Agricola'nın baş komutan olmasını istemeye başladı. Herkes onun enerji ve azmini, harbdeki tecrübesini öteki bütün generallerin miskinlik ve korkaklığı ile mukayese ediyordu. Bu çeşit sözlerle Domitianus'un kulaklarının da doldurulduğu iyice biliniyo . Bund adlı kölelerini iyileri evgi v sadakatle h r et ediyor, k üleri is ara ve kı kançlık yüzünden tabiati itib riyle fenalığa m yilli bir İmparator e kliyor'a d.. Bu suretle kendi iyi vasıfları yüzünden olduğu ka-

dar başkalarının köt vasıflar yüzün en de Agr cola ü daha fazla a ta bir ün kazanıyord .

42. Afrika ve Asya prokonsullükleri için kur'a çekileceği yıl gelip çatmıştı. Son zamanlarda Civica'nın öldürülmesi Agricola için bir ihtar, Domitianus için bir örnekti. İmparatorun yakınları Agricola'ya gelerek meseleyi açtılar, bir vilâyete gidip gitmiyeceğini sordular: ilkin biraz kapalı şekilde rahat ve sükûnun faydalarını övdükten sonra gitmek istemezse mazeretini İmparatora kabul ettirmeye söz verdiler. En sonunda açıktan açığa rica ve tehditlerle Domitianus'un huzuruna sürüklediler. İmparatora oynayacağı rol önceden anlatılmıştı. Mağrur bir tavır takınarak Agricola'nın özür dilemesini dinledi. Bir baş işaretiyle muvafakatini bildirdikten sonra lûtfen kendisine teşekkür edilmesine müsaade buyurdu. Yaptığı iyiliğin iğrenç mahiyetinden yüzü kızarmadı. Buna rağmen prokonsüllere verilmesi âdet olan, bazı hallerde de bizzat kendinin verdiği maaşı Agricola'ya vermedi. Ya Agricola'nın bunu istememesinden dolayı gücenmişti, yahut ta yasak ettiği bir şeyi para ile satın almış gibi görünmekten utanıyordu. İnsan, tabiatı icabı, kime zarar vermişse ondan nefret eder. Domitianus yaratılıştan şiddete meyilli olan bir adamdı. Kini ne kadar zaman gizli tutulursa o kadar amansız bir hal alıyordu, fakat Agricola'nın itidal

ve anlayışı ile yumuşadı. Çünkü Agricola temerrüt veya boş bir bencilik sevdasiyle ün almak ve bunun neticesi olarak hayatını tehlikeye koymak istemiyordu. Bazı kimseler dik kafalılığa hayrandırlar. Bütün bu şahıslar bilmelidirler ki fena hükümdarların idaresi altında bile büyük adamlar yetişebilir. İtaatle disiplin, çalışkanlıkla enerji de olursa, insanı başkalarının tehlikeli yollardan, fakat memlekete hiç faydaları dokunmadan nümayişli bir ölümle ün kazanarak eriştikleri şan ve şerefe götürür.

43. Hayatının sonu bizim için acı, dostları için gerçekten hazindi. Kendini hiç tanımayan yabancılar bile dostça alâka gösterdiler. Aşağı tabaka halk, vurdum duymaz, kayıtsız Roma halkı bile evine aktılar, yahut meydanlarda, kulüplerde ondan konuştular. Hiç kimse Agricola'nın öldüğünü duyunca sevinmedi, yahut çabuk unutmadı. Zehirlendiğine dair dolaşan ısrarlı rivayet de umumi teessürü artırıyordu. Bunun kesin bir delilini elde edemediğimizi burada kaydedebilirim, fakat bütün hastalığı zarfında azatlıların ileri gelenleri ve saray doktorları bir hükümdarın vekiller göndererek yaptığı mûtat ziyaretlerden daha sık sık evini ziyaret ediyorlardı. Bu endişeden veya tecessüsden ileri gelebilir. Gerçekten, öldüğü gün, son nefesini teslim etmekte olduğu anlarda havadisler Domitianus'a yollara dizilmiş haber-

cilerle götürülüyordu. Herkes bunu biliyordu ve kimse İmparatorun işitmekten müteessir olacağı bir haberi böyle çabuk almak istiyeceğine inanmıyordu. Ama Domitianus zâhiren büyük bir acıya uğramış gibi bir tavır takındı. Artık Agricola'dan korkmaya lüzum kalmamıştı. İmparator sevincini korkusundan daha kolay gizliyebiliyordu. İçinde faziletli karısı, çok saygılı kızı ile birlikte Domitianus'u vâris yaptığı vasiyetnamesi okunurken İmparatorun, sanki bu kendine kasdî bir iltifatmış gibi sevindiği söyleniyor. Dalkavukların devamlı yaltaklanmaları ile zihni okadar körleşmiş, ve bozulmuştu ki ancak kötü bir hükümdarın iyi bir baba tarafından vâris seçilebileceğini sezmiyordu.

44. Agricola on üç haziranda Caligula'nın üçüncü konsullüğü sırasında doğdu. Yirmi üç Ağustosda Collega ile Priscus'un konsüllüğü sırasında elli dört yaşında öldü. Gelecek nesiller ihtimal şahsî görünüşünün nasıl olduğunu bilmek isteyebilirler. Vücudu heybetli olmamakla beraber biçimli idi. Yüzünde hiç bir ihtiras izi görülmüyordu. Sevimlilik okunuyordu. İyi bir insan olduğuna kolayca, büyük bir insan olduğuna isteyerek inanabilirdiniz. Daha orta yaşta iken aramızdan ayrılmış olmasına rağmen bıraktığı şanlı isme bakarak onun uzun bir ömür sürmüş olduğuna hükmedebiliriz. Çünkü gerçek nimetler ancak faziletlerdir.

Agricola bunların hiç birinden mahrum değildi. Sonra konsüllüğe ve zafer alaylarına ait nişanlarda kendine verilmişti, kader ona daha başka ne verebilirdi. Babasından büyük bir servet kalmamıştı, zaten aşırı zenginlikten de zevk almıyordu. Karısı ile kızı kendinden sonra yaşadılar. Şöhretinin zirvesinde mevkii sarsılmamış, aile dostlarını kayıbetmemişken ölmesi büyük bir talih eseri, kendinden sonra olan hâdiseleri görmemesi ise daha büyük talih eseridir. Gerçi yaşayıp içinde bulunduğumuz mesut günleri ve Traianus'u İmparator görmek - çok defa bizim yanımızda bunun olacağını tahmin eder ve özlerdi - onu sevindirecekse de Domitianus'un hiç durmadan kan döktüğü, sanki devleti bir vuruşta yıkacakmış gibi hareket ettiği o son günleri görmemek bahtiyarlığına ermesi vakitsiz ölümü için bir teselli sayılabilir.

45. Agricola senato binasının kuşatılarak silâhlı erlerin kapıları kapadığını, konsullük etmiş zatların ayni felâket sırasında öldürüldüğünü, memleketin en asîl kadınlarının kaçıp sürgüne gittiklerini görmedi. Metius Carus o zaman ancak tek bir zafer kazanmıştı. Messalinus'un sesi Alba kalesinin ötesinde daha işitilmemişti. Baebius Massa hâlâ maznun mevkiinde bulunuyordu. Çok geçmeden kendi ellerimizle Helvidius'u zindana sürükledik, Mauricus ile Rusticus'u ayırdık. Senecio'nun mâsum kanı üzerimize sıçradı. Hiç olmazsa Nero

bu gibi manzaralardan gözlerini çeviriyor, cinayetlerin yapılmasını emrediyorsa da nasıl işlendiklerine bakmıyordu. Domitianus'un idaresinde sefaletlerimizin en acıklı tarafı görmek ve gözetlenmekti. İç çekişlerimiz bile jurnal ediliyordu. Çünkü o, utanmaya karşı tabiî bir kalesi olan gaddar ve kızıl yüzünde en ufak bir belirti bile olmadan etrafındaki bütün sararmış yüzlere bakabiliyordu.

Agricola! Sen yalnız hayatın parlaklığı bakımından değil, ölümün vakitli olması bakımından da talihli idin. Baş ucunda bulunup da son sözlerini duyanlar akibetini nasıl metinlikle ve neşe ile karşıladığını anlatıyorlar. Sanki elinden geldiği kadar İmparatora suçlarını bağışlamak istiyordun. Ama benim ve kızının, bir babanın vakitsiz ölümünden başka, acımızı artıran şey şudur ki bize hastalığında yatağın ucunda bulunmak, can çekişirken sana bakmak, elemimizi son bir bakış ve kucaklayışla dindirmek nasip olmadı. Şüphesiz son sözlerini ve emirlerini can kulağı ile dinleyecek, gönüllerimizin derinliğine gömecektik. Bizim şahsî elemi ve ıstırabımızın bir sebebi de bir takım zaruretler icabı uzakta bulunmamızdan dolayı seni dört yıl önce kaybetmemizdir.

Babaların en iyisi! Çok sevgili eşin baş ucunda bulunurken hiç şüphesiz şerefine yapılması gereken her şey yapılmıştır, ama senin için gözyaşları dökenlerin sayısı azdı. Gözlerin kıya-

mete kadar ışığa kapanmadan önce boş yere özlediği bir şey aradı.

46. Eğer öldükten sonra iyi insanların ruhları için gidecek bir yer varsa, eğer, filozofların söyledikleri gibi, büyük ruhlar bedenle beraber yok olmıyorlarsa, ey Agricola! sen rahat uyuyup, ailen fertleri olan bizleri boş özlemlerden, kadın gibi göz yaşı dökmekten, ağlama ve yas tutmanın doğru olmadığı asîl karakterin üzerinde düşünmeye çağırıyorsun - demektir. Biz sana saygımızı ancak hayranlıkla, seni son günümüze kadar övmekle, tabiat kuvvet verirse, senin gibi olmaya çalışmakla gösterebiliriz. Gerçek şeref budur, kendine en yakın olanların gerçek vazifesi budur. Kızına, karısına tavsiyem, baba ve koca olarak hâtırasına bütün söz ve işleri üzerinde derin derin düşünerek, bedeninin değil, ruhunun şekli ve biçimini kavramaya çalışarak saygı göstermektir Mermerden yahut tunçtan heykeller yapılmasını istemiyorum sanılmasın, ama heykeller de tasvir ettikleri çehreler gibi dayanıksız, gelip geçicilerdir, ruh güzelliği ise ebedîdir. Bu güzellik bir heykeltraşın sanatı ile taşta değil, insanın kendi karakterinin hatlarında muhafaza ve ifade edilebilir. Agricola'nın bütün sevdiğimiz, bütün hayran olduğumuz tarafları insanların zihinlerinde ve tarihin sahifelerinde kıyamete kadar yaşıyor, yaşayacaktır. Bizden önce gelenlerin çoğu sanki ün ve şanları hiç

mevcut olmamış gibi unutulup gittiler. Agricola'nın hikâyesi bizden sonra geleceklere anlatıldı, o yaşayacaktır.

SON

NOTLAR

I

Sahife 3, 17. Rutilius Rufus ile M. Aurelius Scaurus ikinci asrın on yıllarına doğru büyük şöhret kazanmış iki devlet adamı diler. Rutilius ayn zamanda bir eyiesofdu. Cicero bir pasajında Rutilius için «yalnız kendi devrinin değil, her devrin çiçeği idi». Scaurus'un üç cilt ik bibliyografyası için ise «faydalı bir kitap fakat kimse okumuyor» diyor.

II

Sahife 4, 3. Arulenus Rusticus, Thrasea Patus, Herennius Senecio, Helvidius Priscus, bunların hepsi Nero'ya muhalif olan stoik feylesoflardır. Nero Thrasea'yı idam ettirmiş damad Hebridius'u ise İ. Ö. 66 da sürgüne yollamıştı. Tacitus bu zatların hayatlarını Annales'in on altıncı kitabında anlatmıştır.

Sahife 4, 7. Aedilis: Romada şehir binalarına, yollarına, pazarlarına, tiyatrolarına ve emniyet işlerine bakan bir memurdu.

Sahife 4, 8. Üç kişilik heyet: (Tres viri Capitales) mücrimlerin muhafazasından, idamların yapılmasından, sokaklarda nizamın temin edilmesinden mesul olan emniyet memurları idiler.

Sahife 4, 14. Domitianus'un imparatorluğu zamanında bütün feylesoflar Italya'dan sürülmüştü. Bunlar arasında Epiktetos da vardı. Bu meşhur feylesof Nicopolis (Niğbolu) e gitmiş.

Sahife 4, 25. Nerva, M. Cocceius: Senato kararıyle Domitianus'tan sonra imparator ilân edilen yaşlı avukat.

IV

Sahife 6, 1. Dar mânasiyle Nobilis ecdadı Curule majistralıklarında bulunmuş adam demekti. equies yani şövalye sınıfına mensup kimseler bu yüksek memurluklara

girmedikleri için genel olarak eyaletlerde imparatorun maliye memurları olurlardı. Bu onların erişebileceği en yüksek vazife idi. Bu mevkie erişenlere Illustres equites denilir, bir nevi ikinci sınıf asil sayılırlardı.

VI

Sahife 8, 8. Quaestores esas itibariyle ağır suçlar hakkında tahkikat yapmak ve ceza vermek salâhiyetini haiz iki memurdu. Sonradan devlet hazinesine ve masraflarına bakanlara da Quaestor denmeye başlandı. Seferlerde konsüller ve praetorlar ve valilerin yanında da birer Quaestor bulunur hesap işlerine bakarlardı. Bunların sayısı son zamanlarda 20 ye çıkarılmıştı.

Sahife 8, 19. Tribunluk halkı himaye etmek için ihdas edilmiş bir memuriyetti.

Sahife 8, 20. Praetor'ların sayısı Tacitus'un zamanında 18 kadardı. Bunlardan yalnız ikisi praetor urbanus ile praetor peregrinus, hâkimlik selâhiyet ve vazifesini haiz idiler. Agricola bu gibi vazifeler kabul etmiyor, göze batmaktan çekiniyordu.

Sahife 8, 30. Nero büyük yangında yanan sanat eserlerini yerlerine koymak için tapınaklardaki bütün altın gümüş ve değerli eşyanın müsadere olunmasını emretmişti. Agricola bunların ancak bir kısmını hususi şahıslardan toplayabildi.

VII

Sahife 8, 9. İntimilium'un bugünkü adı Ventimiglia'dır. Nis civarında İtalya ile Fransa hududu üzerindeki küçük bir kasabadır.

Sahife 9, 26. Yirminci Lejyon - ki adı Valens Victrix idi Britannia'ya yerleştirilmiş üç Lejyondan biri idi bunun için Agricola'nın komutanlığa seçilmesi Britannia'ya gitmesini icabettiriyordu.

Sahife 11, 18. Rahipler cemiyetine âzalık Romada her kesin göz diktiği bir yağlı kuyruktu. İmparator buraya tâyin hakkını elinde bulundurur, mühim şahısları kendi arasına çekmek için istediği zaman kullanırdı.

Sahife 14, 1. Silurlar güney Gal eyaletinde ve Monmouthshire'da yaşarlardı. Son etnoloji araştırmaları, bilginleri bu Gal kabilesiyle Basque'lar arasındaki akrabalık bulunduğu neticesine vardırmaktadır.

XII

Sahife 16, 4. Tacitus burada - tabii Plinius gibi - gecenin arzın gölgesinden başka bir şey olmadığına inandığını gösterir: arzın gölgesi orada pek alçaktır. Bundan dolayı da günler uzun geceleyin bile gök aydınlıktır: arzın gölgesi onu karanlık bir hale getiremiyecek kadar alçakta düşmektedir.

XVII

Sahife 21, 16. Brigantes: Humber nehrinin kuzeyinde oturan bir kabile idi. Kuzey sınırları iyice bilinmemektedir. Anadoluda oturan Frikyalılarla aynı soydan olduklar sanılıyor.

XVIII

Sahife 22, 3. Ordovices Gal eyaletinin merkez ve kuzeyinde otururlardı.

Sahife 22, 29. Mon'nın bugünkü adı Angleseydir.

XXII

Sahife 26, 14. Tanaus un hangi nehir olduğu bilinmiyor. Tay ve Tyne olması ihtimali vardır.

XXIV

Sahife 28, 5. Tacitus'a göre İngilterenin batı kıyısı İspanyaya karşıdır. Bunun için İrlandanın da İngiliz er ile İs-

panya arasında olduğunu sandığı tarz edilebilir Agricola İrlanday işgal ettiği takdirde Roma ordusuna asker veren Britannia, Ga lia, İspanya ve Germania eyaletler arasında bu mem eketin faydalı bir bağ vazifesini göreceğini tahmının ediyordu. (Kitabın başındaki küçük haritaya bakınız)

XXVIII

Sahife 32 13. Suebi yahut Suevı birçok German kabîleerinin umum adıdır Bu kabîlelerin çoğu Elbe ile bapı kıyı arasında yaşıyorlardı, fakat burada bu kabilenin Hol.ânda sahi nde oturan bir olu kasd edilm.ş o ma.ıdır Frisıler Hollândanın kuzey nde oturuyor ardı. Adları Frisland'da hâlâ yaşıyor

XXIX

Sahife 33 2. Grauptus. En mada değer e yaz'arında görülen bu adın bugün nereyi gösterdiğ bi inemiyor Bunun Gramp ans o duğu öy endiği gibi başka yer olduğunu da ddia eden er vardı.

XXXVIII

Sahife 43, 25. Truccu ensis. Bu manın nerede o duğu bi nmediğ gibi yukarda ad geçen Bor st kabîlesi hakkında hiçbir bilg mevcut değildir Boest'lerin bir Caledon a abîles olduğu ve manın da Firth yakın.arında bu unduğu farz edi eb ır.

XL

Sah fe 44, 23. İmparator uk dares altında ancak mpa rato ailesinin mensup kimseler zafer alayında geçebilirlerd . Halbuki cumhuriyet devrinde her gal p genera bu hakka malikti.

XLI

Sah e 46, 8. I. S. 85 ilâ 92 ara nda.

XLII

Sahife 47, 3. Civica Cerialis Asyasının eski prokonsülü

XLIV

Sahife 49, 10 Caligulanın üçüncü konsüllüğü İ. S. 40.
Sahife 49, 11. Collega ile Priscus'un konsüllüğü İ. S. 93.
Sahife 50, 16. Mettius Carus ile Messalinus ünlü jaliyelerdir. Baebius Massa imparatorun gözdelerinden biri idi. Helvidius kısım II. de adı geçen Helvidius Priscus'un oğlu idi Babası gibi cumhuriyete sadakatinden dolay ceza gördü. Arulenus Rustius'un suçu Paetus Thrasea'ya (bak: kısım II.) aziz demesi idi. Senecio ise Helvidius Priscusun hayatını yazdığı için ceza anmıştı.

Sahife 51, 18. İ. S. 89-93 arasında Tacitus ihtimal eyaletlerden birinde bir memur bulunuyordu belki de Belgicada propraetor'du akat bu ancak bir tahminden ibarettir.

DEVLET KİTAPLARI

Dünya Edebiyatından Tercümeler

PLAUTUS'DAN ŞİMDİYE KADAR ÇIKMIŞ OLAN BAZI ESERLER

				Fiyatı
Plautus	: Çömlek	Çeviren	: N. Ataç	55
»	: Amphitryon	»	: » »	55
»	: Çifte Bakkhisler	»	: » »	60
»	: Urgan	»	: » »	70
»	: İkizler	»	: » »	70
»	: Tecimen	»	: » »	65
»	: Buğday Kurdu	»	: » »	50
»	: Casina	»	: » »	60
»	: Epidicus	»	: » »	50
»	: Hortlak	»	: » »	60
»	: Üç Akçelik Kişi	»	: » »	60

Millî Eğitim Bakanlığı Yayınevleriyle bütün kitapçılarda satılmaktadır.

DEVLET KİTAPLARI

№ 3497

F. 165 kuruş

5.00